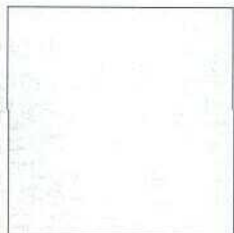


KNOB



BULLETIN



Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB voor architectuurgeschiedenis, monumentenzorg, archeologie, musea, archieven en cultuurbeleid.

JAARGANG 87 NUMMER 2, 1988

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
DE WALBURG PERS

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana

Bestuur

mr. C. H. Goekoop, voorzitter
drs. U. F. Hylkema, vice-voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris,
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester,
drs. Ch. Dumas, drs. T. A. S. M. Panhuy-
sen, drs. M. A. Prins-Schimmel, drs. J. F.
van Regteren Altena, drs. W. F. Renaud,
ir. N. C. G. M. van de Rijjt, drs. M. L. Stok-
roos, prof. dr. ir. F. W. van Voorden.

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse
Oudheidkundige Bond, tevens orgaan
van de Rijksdienst voor de Monumenten-
zorg en van de Rijksdienst voor het Oud-
heidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

ir. A. H. van Drunen, drs. Ch. Dumas
(voorzitter redactie), drs. Th. M. Elsing
(technisch eindredacteur), drs. M. E. de
Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeu-
wen, drs. J. R. Magendans, ir. E. J. Nussel-
der, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rog-
ge, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijks-
dienst voor de Monumentenzorg), drs. H.
Stoepker, drs. H. A. Timmers (eindredac-
teur), drs. C. C. S. Wilmer, H. J. Zantkuyl.

Bureau KNOB

Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69,
1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706.
Telefonisch bereikbaar op maandag en
woensdag.

Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot
en met december. Jaarlijkse contributie
(Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. f 100,-;
- jeugdlid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het
jaar een acceptgirokaart. Postgiro 140380
ten name van de KNOB te Amsterdam.

Losse nummers en banden

- Losse nummers f 15,- per aflevering
(voorzover voorradig);
- banden: prijs op aanvraag.

Losse nummers verschenen na 1 januari
1986 verkrijgbaar in de boekhandel of
rechtstreeks bij De Walburg Pers,
Postbus 222, 7200 AE Zutphen,
telefoon 05750-10522.

Advertenties en tarieven

Bureau KNOB.

Lay-out en vormgeving

De Walburg Pers.

ISSN 0166-0470



De Beurspleingevel vanaf het Damrak. Het motief van de brede trap, de zeven bogen en het frontispies is ontleend aan het Stadhuis op de Dam van Jacob van Campen (foto Th. M. Elsing).

Inhoud

Dispereert niet . . .	
De beurs van Berlage als project in het 'no nonsense' beleid, door Bernadette C. M. van Hellenberg Huber	35
Quo Vadia, historisch museum Museum De Waag te Deventer, van oud naar nieuw, door C. H. Slechte	47
<i>J. G. M. Scheirs en W. J. H. Verwers,</i> Een 12e-eeuwse watermolen uit Escharen, gemeente Grave	53
<i>P. Bitter</i> Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek N.H. kerk te Raard, gem. Dongeradeel	63
Monumentenberichten	71
Boekbesprekingen	74
Nieuws van de Bond	75
Tentoonstellingen	77
Actualiteiten	78

© 1988 KNOB, AMSTERDAM/DE WALBURG PERS, ZUTPHEN

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.

Dispereert niet . . . *

De Beurs van Berlage als project in het 'no-nonsense' beleid

In 1959 vierde de 60-jarige KNOB zijn jubileum in de Beurs van Berlage. Dit was niet enkel omdat de monumentale ambiance van het haast evenoude complex dit twaalfde lustrum gepaste luister bij kon zetten, maar vooral om een gebaar te maken naar die groeperingen, die op dat moment reeds in een vergevorderd stadium sloopplannen voor de Beurs in voorbereiding hadden. Vermoedelijk heeft de KNOB nooit eerder noch later nog mee mogen maken dat zijn simpele optreden in een monument een dergelijk positief effect had. Het succes werd mede gedragen door de lezing van – toen nog drs. – P. Singelenberg, emeritus-hoogleraar van de KU Nijmegen. Diens betrokkenheid bij het stuiten van de sloop zou uiteindelijk resultaten in het eerste proefschrift over architect H. P. Berlage, verschenen in 1971.¹ Hoewel het bereikte wetenschappelijk inzicht in het oeuvre en streven van Berlage later nog met talloze bijdragen verdiept zou worden – zie bijvoorbeeld het proefschrift van M. Bock, hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam² – heeft dit de jongste plannen tot 'aanpassing' van de Beurs niet mogen beïnvloeden. Het oplossen van de herbestemmingsproblematiek lijkt de voorrang te hebben gekregen

boven het bereiken van een symbiose tussen functie en kunstwerk. Doordat inmiddels uitvoerig contact is geweest met een van de twee hoofdgebruikers van de Beurs, kon op een beperkt aantal punten de geplande aanpak bijgesteld worden.³ In dit artikel komt naast de wat prozaïsche hergebruiksaspecten, de immateriële schade aan de orde, die men een monument toe kan brengen door het als 'Gesamtkunstwerk' van zijn betekenisdragende lading te ontdoen. Enkele nieuwe iconologische interpretaties van de Beurs worden en passant naar voren gebracht.

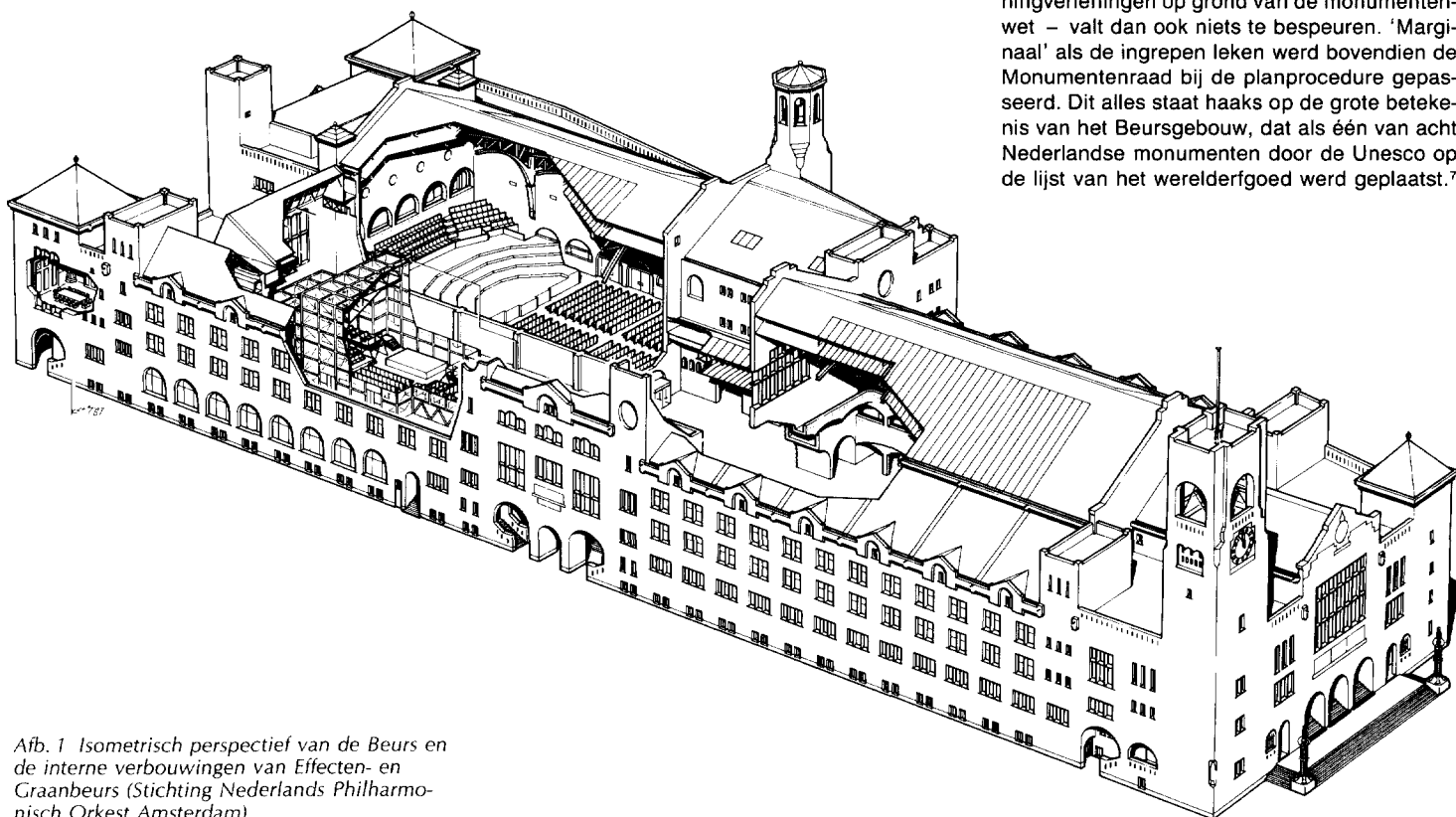
Een 'marginale' aanpassing

'Wie wand en ruit van dit gebouw wil sieren – want niet vrij daarvan toon' zich 't toeiend beeld –
Zie in den geest hoe 't zich in ruimten deelt,
Die saam eenzelfde doch elk haarzelfs plan vieren.'

(Albert Verwey over de Beurs van Berlage⁴)

De vergunningverlening versus de betekenis van de Beurs

Op 28 juli 1987 werd op gezag van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (hierna aangeduid als RDMZ) namens de minister van WVC groen licht gegeven voor de verbouwing van de Beurs van Berlage ten behoeve van de gelijknamige stichting en Het Nederlands Philharmonisch Orkest (NedPhO) (afb. 1).⁵ Voor de eerste belanghebbende betekende dit dat toestemming werd verkregen voor de verbouwing van de Voorhal aan het Beursplein tot restaurant. In dit kader zal het middenpaneel van het monumentale drieluik: 'Verleden, Heden en Toekomst', van Jan Toorop verwijderd worden. De tweede partij kreeg goedkeuring voor haar plannen om de Effecten- en de Graanbeurs om te vormen tot Concertruimten en de passage – het z.g. middengebied – tot foyer. De geijkte formules daargelaten, bleef de inhoud van de afgegeven vergunning beperkt tot precies tien regels. Daarbij werd zij op niet meer dan vier tekeningen en een setje details gebaseerd.⁶ Van enige serieuze motivatie of afweging van de belangen van het monument ten opzichte van die van de gebruikers – gezien de bestaande jurisprudentie van de Kroon nummer één bij vergunningverleningen op grond van de monumentenwet – valt dan ook niets te bespeuren. 'Marginaal' als de ingrepen leken werd bovendien de Monumentenraad bij de planprocedure gepasseerd. Dit alles staat haaks op de grote betekenis van het Beursgebouw, dat als één van acht Nederlandse monumenten door de Unesco op de lijst van het werelderfgoed werd geplaatst.⁷



Afb. 1 Isometrisch perspectief van de Beurs en de interne verbouwingen van Effecten- en Graanbeurs (Stichting Nederlands Philharmonisch Orkest Amsterdam).

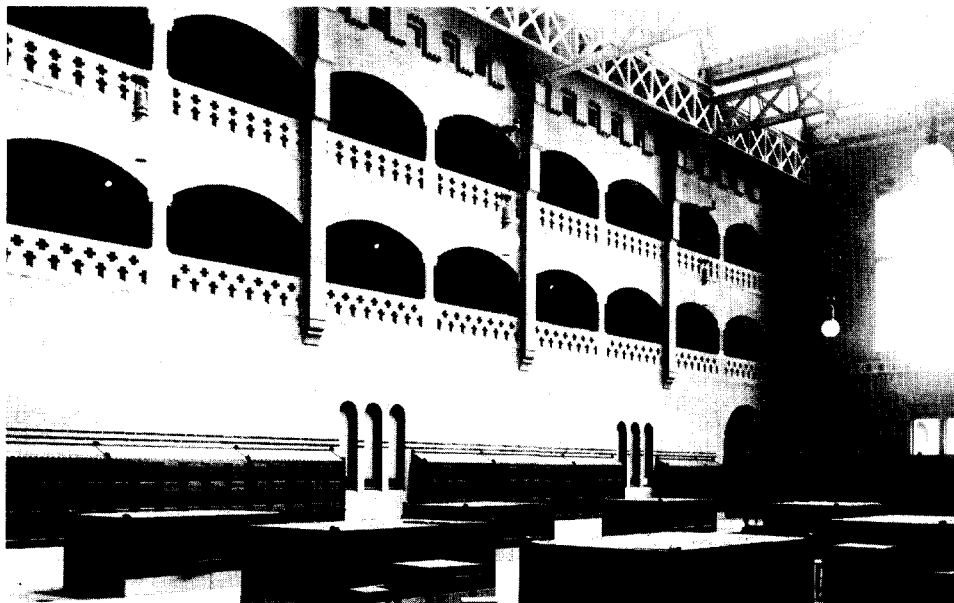
Een dergelijke status heeft het niet kunnen krijgen zonder zijn onomstreden positie als nationaal monument.

Vanaf het moment dat Berlage's Beurs uit de steigers was, heeft het zijn stempel op het denken over en het maken en beleven van architectuur gedrukt. Het gebouw bezit een zeggingskracht die niet van tijdelijke aard was, maar tot op vandaag de dag architecten en kunsthistorici heeft weten te boeien. Niet zomaar was Berlage's oudere collega, Cuypers, er al van onder de indruk. Door hele generaties jongere architecten, van de Amsterdamse School tot De Stijl en het Nieuwe Bouwen, werd het gebouw opgeëist als hun inspiratiebron. Het werd bejubeld als uitgangspunt van het 'avant-gardisme', waarmee eindelijk de onderdrukking, ja zelfs vernietiging van het ornament had ingezet, dat altijd weer verwees naar een andere stijlperiode en de pure architectuur beconcurrerde. Tevens kon het echter geïnterpreteerd worden als het werk waarin zowel qua bouwkunst als decoratie de vloeiende overgang van de bestaande historiserende naar de Nieuwe Kunst tot stand was gebracht.⁸

Dit laat zich verklaren doordat De Beurs zich enerzijds als verrassend nieuw – want uiterst sober en streng en beheerst – manifesteren kon. De haast tot pure blokvorm teruggebrachte volumes en het provocatief 'eerlijk' tonen van materiaal en constructie deden op deze schaal ongekend aan. Zo ook de beperkt gehouden, krachtig gestileerde sculptuur en tableaus, die strikt binnen het tweedimensionale muurvlak gesloten waren. Anderzijds stond juist de com-



Afb. 2 De Effectenbeurs in haar oorspronkelijke staat. De kopwand zal verdwijnen achter een akoestische 'voorziening', terwijl de boogopeningen alle dicht zijn gezet met glas en een entree-unit (Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam).



Afb. 3 De Graanbeurs in haar oorspronkelijke situatie: hier zal de glazen doos worden ingebouwd (Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam).

Afb. 4 De Effectenbeurs, na het aanbrengen van podium, glaspuien, stoelen en luchtbehandelingsapparatuur (foto Th. M. Elsing).

binatie van architectuur met de schone en toegepaste kunsten, in decoratie en meubilair, in één *Gesamtkunstwerk* er garant voor, dat de Beurs een herkenbare verwantschap toonde met de bestaande, rijk gedecoreerde, 'rationele' en 'schilderachtige' 'neo'-stromingen. Wat vooral imponeerde was Berlage's meesterschap in het scheppen en schakelen van ruimtes, die niet alleen visueel overweldigend waren, maar tevens functioneel. Aan zijn liefde voor de vlakke wand, doorbroken door strak gelede, monumentale toegangen en door een ritmisch stramien aan vensters en regenpijpen, dankt de Beurs haar robuuste silhouet. Komende vanaf het Centraal Station ontwikkelt het zich als een fascinerende eenheid van massa en vlakheid, in relatief beperkte mate opengewerkt terwille van de doelmatigheid.

Het is geen toeval dat de Beurs historiografisch is gemunt als het begin van de moderne architectuur in Nederland en het complex eind jaren '40 door toedoen van J. J. P. Oud, architect van het Nieuwe Bouwen, een plaats kreeg op 's rijks monumentenlijst. Door de grote betekenis van dit object wordt zijn verrijzen niet enkel als mijlpaal beschouwd, maar is het gebouw zelfs tot maatstaf verheven. Ietwat gechargeerd zou men kunnen stellen dat zodra een gebouw van rond de eeuwwisseling niet op de Beurs van Berlage lijkt, het op andere punten hoge ogen moet gooien, wil het nog als een beschermenswaardig monument geklassificeerd worden.⁹

Wie nu had verwacht de indrukwekkende betekenissen van het gebouw terug te vinden in de afwegingen van de vergunningverlening, komt niet alleen teleurgesteld, maar zelfs gedesillusioneerd uit. Aan deze verlening ontbreekt iedere vorm van motivatie. Tenzij men als zodanig de zin moet opvatten: *Hoewel het voorgelegde plan voorziet in werkzaamheden, die belangen uit een oogpunt van monumentenzorg raken, meen ik, dat met de – ter wille van de bruikbaarheid – gekozen oplossing een aanvaardbaar compromis is gevonden.*¹⁰ Gezien het gewicht van dit bijzondere monument is het motief van 'een aanvaardbaar compromis' volstrekt ontoereikend. De summier tekst van de vergunningverlening, waarin de 'bruikbaarheid' centraal staat, heeft zelfs totaal geen ruimte gelaten aan een uiteenzetting van die waarden, waaraan het gebouw zijn status van 'beschermd monument' dankt. Opnieuw wordt hier op zorgwekkende wijze gedemonstreerd hoe het Nederlandse monumentenbeleid meer en meer teneert naar enkel herbestemmingszorg. Daarbij doet zich tevens de problematiek voor, waarover in die kringen veel te weinig fundamenteel wordt nagedacht: het gebruik van glaspuien binnen en buiten monumenten.¹¹



Een dichtslibbende binnenruimte met 'doorzichtige' glaspanden

In *Gedanken über Stil in der Baukunst* schrijft Berlage in 1905: *Eine Raumumschliessung wird hergestellt durch Mauern; daher manifestiert sich der Raum (...) nach aussen (...) als eine mehr oder weniger zusammengestellter Komplex von Mauern. (...) Die Architektur der Wand bleibe daher Flächendekoration. (...)*¹² In hetzelfde jaar stelt hij nogmaals: *Want architectuur is vóór alles ruimteomsluiting, geen manifestatie naar buiten; en het is juist de bekledingsarchitectuur die daar op haar plaats is.*¹³

Uit Berlage's uitspraken komen de twee hoofdmomenten van zijn bouwkunst naar voren: het ontwikkelen van ruimtelijke oplossingen en, men zou haast zeggen, zijn bezetenheid met de vlakke wand. De muur vormt à la Semper – Berlage's leermeester – te zamen met de andere wanden vóór alles omhulsel van ruimte. Zij is vervanging van het oertypische tentdoek en niet langer drager van overige bouwdeelen. Zij is 'bekledingsarchitectuur', een begrip dat evenals Berlage's 'ruimte'idee in de huidige verbouwen nauwelijks is gerespecteerd.¹⁴ Dit valt helaas goed te merken bij de inmiddels voltooide gedaantewisseling van de Effectenbeurs –



Afb. 5 De entree aan Damrakzijde vóór de wijzigingen van 1960. De trappen, ramen en muurtjes in de boogopeningen hebben toen plaats gemaakt voor een aluminium rolgordijn. Op ca. 50 cm achter de rooilijn komt nu een glaspui met toegangen. Opvallend is dat het trinitasmotief van de entree herhaald wordt in de ontlastingsbogen boven de vensters (Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam).

voltooid omdat geen gevolg werd gegeven aan de schorsende werking die op grond van de monumentenwet van een Kroonberoep uitgaat.¹⁵ De decoratief gemetselde baksteenmuren in deze beurs, die tot concertzaal is omgevormd, zullen veel van hun visuele waarde verliezen (afb. 2). Als gevolg van de slechte akoestiek moet op zijn minst tegen de massieve kopwand een geluiddempende voorziening – in de visie van het NedPhO zo neutraal mogelijk, in de visie van de architect in de vorm van een kunstwerk – bevestigd worden. Bovendien valt niet uit te sluiten dat ook elders in de zaal elementen aangebracht moeten worden om het geluid te verspreiden. Naast dit alles is in de Effectenbeurs een podium ingebouwd dat voor zover de bouwtekeningen laten zien geheel wegneembaar is. Hoewel deze aanpassing in het kader van de herbesteding onvermijdelijk geacht kan worden, is het de vraag of het monument met zo'n voorziening gebaat is. Het podium suggereert een opstuwende massa, die zich zodanig in de ruimte 'beweegt' dat het de oorspronkelijke werking van de strikt rechthoekig gedachte zaal geweld aandoet. Qua opzet doet het sterk denken aan de door WVC en de RDMZ afgekeurde inbouw van Kees Dam voor de Statenzaal in de Abdij van Middelburg.¹⁶ Maar tot een dergelijke

vergelijking is het bij gebrek aan een goede planbeoordeling nooit gekomen. De verbouwing voorziet verder onder meer in de inplanting van een vrij neutrale glazen kas in de Graanbeurs – in de sponsorbrochure van het NedPhO eufemistisch als 'de diamant' betiteld – en het her en der plaatsen van glaspuien. De glazen doos, voor het Nederlands Kamerorkest, blijkt eveneens noodzakelijk vanwege de slechte akoestiek. Hoewel precedentes bestaan – men denke aan de z.g. 'winterkerk' in de middeleeuwse St.-Maartenskerk te Zaltbommel, of dichter in de buurt, de glaspuien in Cuypers' Vondelkerk te Amsterdam – is zo'n glazen inbouw tot op heden nergens als een écht bevredigende oplossing aan te merken. Een vergelijking met Cuypers' Vondelkerk gaat onder dit voorbehoud op, dat het hier een volkomen onttafeld monument betrof, kantje boord gered van sloop dankzij de inbouw van verdiepingen en glaspuien, waardoor een herbesteding mogelijk werd. Maar van het hoog geroemde ruimteconcept – nog in tekening vastgelegd door Berlage – is veel van de charme teloor gegaan (afb. 3). Weliswaar wordt het voorgespiegeld als zou glas door zijn transparante karakter de oorspronkelijke ruimteconceptie onverlet laten, maar dit blijkt vrijwel steeds een illusie: glazen

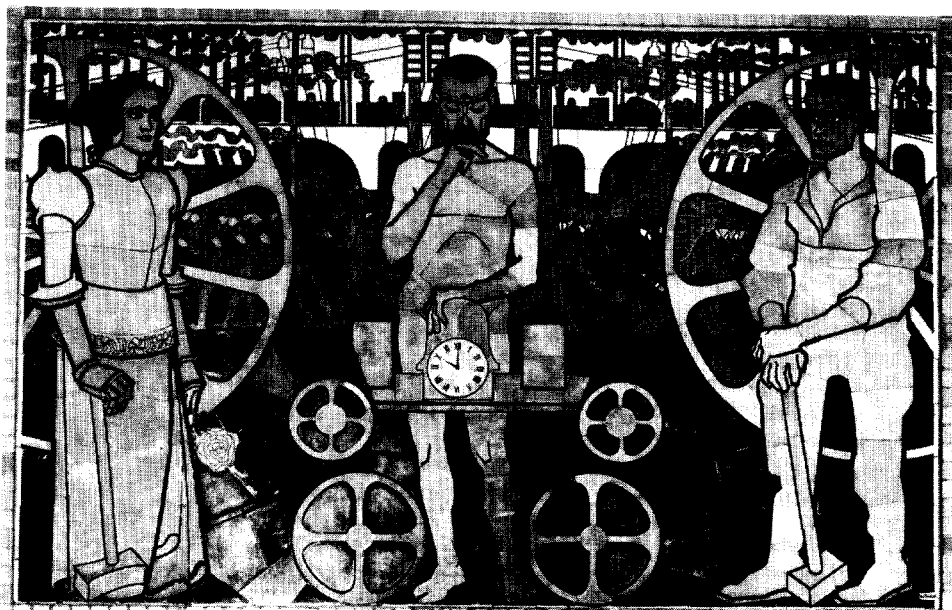
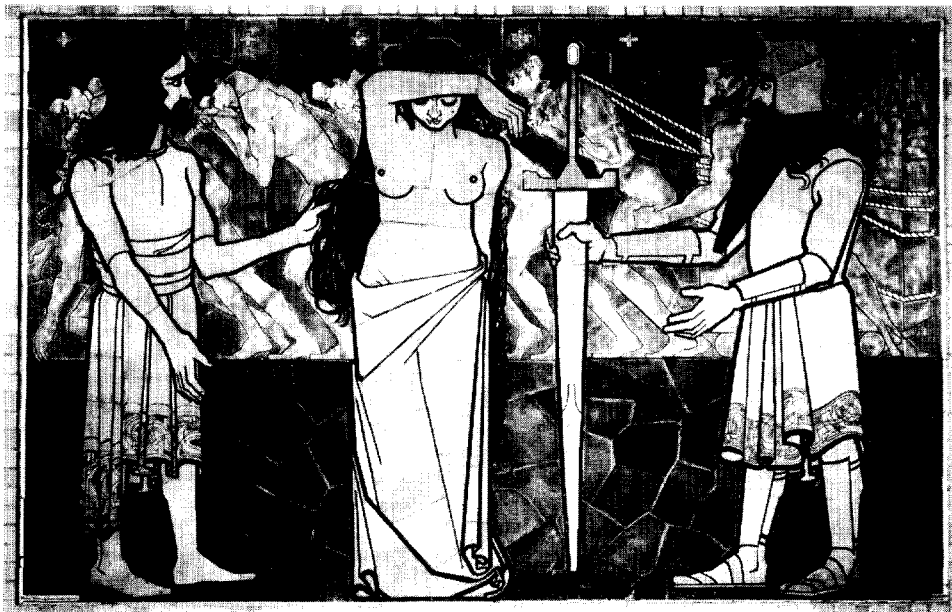
wanden zijn slechts schijnbaar onzichtbaar, want hun spiegelende oppervlakken hebben, psychologisch gezien, een even grote ruimtebegrenzende werking als stenen muren.¹⁷ Het lijdt geen twijfel of ook het interieur van de Graanbeurs zal qua werking en beleving door inplanting van 'de diamant' onontkoombaar aan waarde inboeten. De prudente aanpak, waardoor deze inbouw verwijderbaar zal zijn, laat onverlet dat van de beleving van Berlage's concept – in zijn boeiende artistieke samenhang van vorm en materie – weinig over blijft. Zelfs al streeft het NedPhO er naar voor de maatgeving van de 'diamant' de module van Berlage, de z.g. Egyptische driehoek – 5 : 8 – aan te houden.¹⁸ De vage aanduiding in de vergunning over het werken met glaspuien bij de entreepartijen aan respectievelijk Beursplein en Damrak deed na de hachelijke affaire rond de glazen aanbouw van het Concertgebouw, het ergste vrezende (afb. 4, 5). Temeer leek dit een dubieus onderdeel, omdat noch de bouwtekeningen, noch het isometrisch perspectief op dit punt enig inzicht verstrekken. Toelichting van de zijde van de architect heeft de nodige duidelijkheid verschaft. Aan Damrakzijde achter de drieboogige entree, die al in de jaren '60 ingrijpend gewijzigd is, wordt op ca. 50 cm afstand een glazen wand met deuren geplaatst. Deze sluit aan op een brede trap, waardoor het niveau met de concertzalen bereikbaar wordt. Een oplossing die niet onverenigbaar lijkt met de bestaande inwendige structuur van de Beurs. Veel minder onschadelijk dreigde de verbouwing van de passage daarachter te worden. Deze is letterlijk *trait-d'union* tussen de Effecten- en de Graanbeurs enerzijds en de Goederenbeurs anderzijds en valt op door haar fraaie galerijen en doorgangen, gesitueerd volgens elkaar kruisende zichtassen. In deze toekomstige foyer had op enkele plaatsen de muur doorbroken moeten worden terwille van glaspuien en deuren. Het pleit voor het NedPhO dat men dit plan op twee punten al verlaten had. Thans heeft men toegezegd ook de derde muur in tact te laten, waardoor de passage min of meer haar eigen karakter behoudt. Min of meer, want het blijft helaas noodzakelijk om de grote rondbogige doorgangen met glaspuien en 'entree-units' af te sluiten. Een spijtig iets, waardoor vrijwel zeker het effect teniet gaat van Berlage's haast stedeboekkundige planning, die passage en zalen 'op één lijn' zet.¹⁹ We hebben hierboven opgemerkt dat het geheel aan noodzakelijke aanpassingen funest is voor de belevingswaarde van de Beurs. Dit is niet enkel een sociologisch argument, dat als een van de vele de Nederlandse monumentenwet schraagt, maar ook een architectuurhistorisch criterium. Juist het ruimtelijk ervaren staat hoog genoteerd in het *time-space* concept van Sigfried Giedion of – mijns inziens beter geformu-

Afb. 6 De triptiek 'Verleden, Heden en Toekomst' van Jan Toorop in de Voorhal van de Beurspleinentree. 'Verleden' betreft ruilhandel en slavernij in het verleden, maar vormt tevens een gerechtspaneel (Rijksdienst Monumentenzorg Zeist).

voorhal geïnterpreteerd worden als een 'voorgeborchte': de overgang van de 'oningewijde' buitenwereld naar het 'sacrale' interieur. Men denke bijvoorbeeld aan de 'tempel der kunst' (het Rijksmuseum te Amsterdam van Cuypers) en de 'tempel der historie' (het Algemeen Rijksarchief uit 1902 te 's-Gravenhage van Jacob van Lokhorst.³⁰ In het geval van de Beurs heeft Bock aangetoond dat het epitheton: 'tempel van de handel', zeker bij de beginontwerpen van groot belang is geweest. Dat het ook bij de uiteindelijke vormgeving nog meespeelde toont de even beperkte als doordachte wijze, waarop Berlage gebruik maakte van het frontispies: de driehoekige topgevel. Terwijl Thijm deze in *De Heilige Linie* aanduidt als symbool van het sacrale karakter van een gebouw, stelt Berlage plagiërend op Semper vast: *dat het driehoekige dak bij overlevering, sedert de oudste tijden en bij alle volkeren als zinnebeeld van het heiligste, het godshuis, gold.* (1904)³¹ Berlage paste de driehoekige topgevel – net als zijn collega's Cuypers en Van Lokhorst – vooral daar toe waar een representatieve entree geaccentueerd moest worden. In dit geval zowel boven de ingang aan het Damrak als die aan het Beursplein. Hun bijzondere karakter komt tevens tot uitdrukking via het drieledige triomfpoort-motief en de opgaande treden, mede ontleend aan het Stadhuis op de Dam.³²

Aan het Beursplein dreigt dit ensemble thans qua betekenisdraging ontkracht te worden, nu de huidige plannen, juist op die plaats in de voorhal een restaurant voorzien. In het voorbijgaan wordt ook nog het aldaar zorgvuldig geplande drieluik van Jan Toorop – 'Verleden, Heden en Toekomst' – uit zijn verband gerukt (afb. 6, 7, 8). Daarbij durft men als argument aan te voeren, dat het drieluik pas achteraf is aangebracht en niet eens van Berlage is. Dit getuigt van bitter weinig inzicht. Toorop maakte immers deel uit van een bemanning van zeven kunstenaars met wie Berlage met wisselend succes en meestal in langdurig overleg ter decoratie van de Beurs samenwerkte. Dit inrichtingsproject, waarvan Berlage samen met Verwey de hoofdlijnen bepaalde en de kunstenaars de invulling, heeft mede door de genoemde verzakkingen aan zuidzijde jaren geduurd. Hoewel het drieluik van Toorop in 1903 al een plaats in de voorhal had, werd het na de verbouwing van 1906 opnieuw in deze toen vergrote ruimte geïntegreerd.³³ In zijn nieuwe dispositie droeg het ongewijzigd bij aan de rijke iconologische geladenheid van het 'tempel' complex.

Deze geladenheid wordt onder meer bepaald door de verdere symboliek van de hoofdingang als 'voorportaal' of 'voorgeborchte'. In Thijms ideeën is dit de plaats van overpeinzing, tevens een fase die wordt doorgemaakt vóórdat men definitieve stappen zet. Niet zomaar bevinden



Afb. 7 'Heden' is het 'huidige' verscheurde industriële tijdperk, met arbeiders naar links en de gevestigde orde naar rechts marcherend. Tussen een geharnaste vrouw met hamer en roos (Minerva) en een arbeider met hamer (Vulcanus) staat in de klassieke houding van peinzend een man achter een klok, met tien voor twaalf. Minerva en Vulcanus leerden de mensheid de kostelijke ambachten en legden als zodanig de basis voor de technische beschaving (Rijksdienst Monumentenzorg Zeist).



Afb. 8 'Toekomst': illustreert de ontmoeting van Christus met de Samaritaanse vrouw, volgens Johannes 4: 1 - 42. Deze voorspelt na de Verlossing (de geselroede) een tijd waarin de mensheid, ook immaterieel, geen dorst meer zal lijden en de vrucht van de arbeid geplukt zal zijn. Het laatste wordt verbeeld via de landman (Rijksdienst Monumentenzorg Zeist).

zich hier dan ook de tableaux, 'Verleden, Heden en Toekomst'. Men wordt genoodzaakt om zich te bezinnen op wat in het verleden gedaan is, om vandaag de juiste beslissing te nemen voor de toekomst. Deze iconologische eenheid tussen architectuur en inrichting dreigt nu het veld te moeten ruimen voor een doorgang naar een koffiешop. En dan te bedenken dat Bock de vestibule typeert als de meest betekenisvolle ruimte in de Beurs. Zij het dan dat hij de nadruk legt op de parallellen met de Vierschaar van het Stadhuis van Jacob van Campen. De aard van de voorstellingen van 'Verleden, Heden en Toekomst' – respectievelijk ruilhandel en slavernij in het verleden, het 'huidige' industriële tijdperk met zijn tegenstellingen en mensonwaardige aspecten en, duidend op de toekomst, Christus met gesel en de Samaritaanse vrouw bij de put – leent zich tot een interpretatie in de gerechtelijke sfeer. Er wordt een oordeel geveld over de machts- en economische structuren van de burgerlijke klassemaatschappij van rond de eeuwwisseling.³⁴ In 'Heden' lijken tevens via de geharnaste vrouw en de werkman Minerva en Vulcanus verbeeld, die volgens Homerus en Plato de mensheid de kostelijke ambachten leerden en als zodanig de basis legden voor de (technische) beschaving. Opgeleid aan de Rijksacademie bij Thijm, zou Toorop dit motief aan diens *Over de Kompositie in de Kunst* ontleend kunnen hebben.³⁵

Gezien de wijze waarop Berlage voortdurend in de Beurs zowel stilistische ontleeningen als zingevende motieven met elkaar vermengt tot één complex geheel, mag het samenvallen van bepaalde symbolische patronen niet verbazen. Juist in de sfeer van Thijm en Dante, beiden goed bekend bij Verwey, kan het Voorportaal de sacrale en gerechtelijke aspecten goed verenigen. Thijms gedicht, 'Het Vorgeborchte', is geïnspireerd op de 'Divina Commedia' en houdt

in onvervalst apocalyptische termen, net als deze een scherpe veroordeling in van het morele en maatschappelijke faillissement van de eigen tijd. Traditioneel is het vorgeborchte de plek waar de oudtestamentische rechtvaardigen de verlossing – men denke aan Jezus en de geselroede in het tableau 'Toekomst' – afwachten. Door Thijm literair getekend als een overwelfde hal met toren, vormt zij tevens de plaats van de 'boetenden': het vorgeborchte biedt ook in symbolische zin uitzicht op Gods rijk. De nederdaling van dit 'Hemelse Jeruzalem', het visioen waarmee Thijms *De Heilige Linie* start, wordt door Johannes voorspeld na het Laatste Oordeel. Voorafbeelding van deze utopische gemeenschap vormen de aardse afgeleiden van Gods Stad, 'tempels' zoals Cuypers er zovele heeft gebouwd. Verwey's decoratieprogramma voor de Beurs gaat socialistisch vertaald van deze 'eenheid der gedachte' uit. De achterliggende 1 mei-sfeer wordt beeldend geschetst door zijn 'leerling', Henriëtte Roland Holst-van der Schalk: *Forser en forser zwol het lied aan: 'Op socialisten, sluit de rijen.' De nieuwe gemeenschap, zij was geen utopische verwachting van komende tijden. Wij beleefden haar, wij hielpen haar worden – 'Het Koninkrijk Gods is binnen in u' –*. Niet zomaar spreekt Verwey op haast apocalyptische wijze, net als Thijm, van een vrij geworden mensheid. Zij kent geen strijd meer voor het bestaan en zal de Beurs zien als 'tempel' van een 'dan-vreemde Godheid' (de Mammon), tevens voorafbeelding van de nieuwe maatschappij. Dit visioen wordt verbeeld in het reliëf boven de Beurspleintoeang en herhaald in de trits: 'Verleden, Heden en Toekomst'. Het laatste tableau – gebaseerd op Johannes 4: 1 - 42 – voorspelt met de verlossing een tijd waarin de mensheid, ook immaterieel, geen dorst meer zal lijden en de vrucht van de arbeid geplukt zal zijn.³⁶

Er zijn overigens meer punten waaruit Thijms invloed kan blijken. Hoewel hier niet gezegd wil zijn dat Berlage vertrouwd was met het bewuste werk, is het opvallend hoeveel aanknopingspunten de historische roman: *Jacob van Campen, De bouwmeester van het Amsterdamse Stadhuis*, uit 1862 biedt. Daarin karakteriseert Thijm de Vierschaar – men denke aan de voorhal – specifiek als het 'Heiligdom des Rechts'. Hier bevindt zich 'de gevonniste Zonde', waarmee de vrouw in Toorops 'Verleden' als anti-type (vermoorde Onschuld) geassocieerd kan worden.³⁷ Thijm omschrijft bovendien in zijn roman de Burgerzaal als 'een wereld in het klein', 'veel meer hoogbewelfd plein dan kolossale kamer', en als 'Volkshal'. Niet alleen herinnert dit aan de rol van architectuur als microcosmos, maar ook aan een van de kernpunten van Bocks betoog. Bevlogen door de geïdealiseerde visie van Busken Huet en Potgieter op het democratische verleden van Florence, hebben Berlage en Verwey – onder verwijzing naar de architectuur van Dante's stad – het toekomstbeeld van een gelijkberechtigde samenleving vormgegeven in de grote Beurszaal. Ook volgens het programma van eisen was deze, behalve Goederenbeurs, mede bestemd voor grote bijeenkomsten van de Amsterdamse burgerij. Op te vatten als overdekte marktplaats vormt deze zaal de gelijke van Thijms 'volkshal' in het Stadhuis.³⁸ Veelzeggend tevens is Thijms opmerking over het 'voor- en achterfrontspies' van het Raadhuis met het beeld van 'Vrede' als hoogtepunt van het 'Oostelijk voorhoofd'. Onverkort keert deze uitdrukking terug bij Verwey's gedicht in de gevel aan het Beursplein, dat gesitueerd is boven hetzelfde motief van zeven bogen als het 'Oostelijk voorhoofd' op de Dam.³⁹ De aanhef luidt: 'Als voorhoofd strekt de steen op de ingangsbogen'. Overeenkomstig hebben de drie middelste bogen van de Beurspleingevel een sluitsteen met in laag-reliëf een hoofd, terwijl daarachter in het vlak van de boog zich het lichaam uitstrekt. Die in de as toont een vrouwenfiguur met als attribuut een spinnewiel, wellicht pendant van 'vrede' of van de stedemaagd in het timpaan van het Stadhuis. Hoe dit ook zij, Singelenberg suggereerde terecht dat Thijms 'Heilige Linie' en Sempers 'Richtungsautorität' door Berlage in elkaars verlengde werden geplaatst. Het menselijk lichaam en hoofd zijn equivalent met het gebouw en zijn 'Schausseite'.⁴⁰ De conclusie kan kort zijn: naast de ontwaarding van Berlage's 'ruimte'idee, zijn concept van massief vlakke, met galerijen en friezen doorwerkte wanden, wordt de Beurs ook nog symbolisch onthoofd. In het 'no-nonsense' beleid helaas afgedaan als uitsluitend van academische waarde. Dispereert niet . . .

Bernadette C. M. van Hellenberg Hubar

Noten

- * Opschrift op het schild van Jan Pieterszn. Coen in de noordwestelijke hoek van de Beurs: 'Wanhoop niet'. Dit artikel is een volledige bewerking van en aanvulling op de tekst van het Kroonberoep – afgedrukt in *De Sluitsteen, bulletin van het Cuypers Genootschap* 3 (1987), nr 3 – tegen de verbouwing van de Beurs. Als secretaris van het Cuypers Genootschap heeft de auteur hierbij mogen profiteren van de waardevolle adviezen van prof. dr. P. Singelenberg, prof. dr. M. Bock, mw drs. J. Bierenbroodspot-Rudolph, mr. R. H. M. J. baron van Hövell tot Westerflier en drs. Wies van Leeuwen. Inmiddels is met een van de twee hoofdhouders, het Nederlands Philharmonisch Orkest, een overeenkomst gesloten. Waar relevant wordt daar in dit artikel op ingegaan.
1. P. Singelenberg, *H. P. Berlage, idea and style, the quest for modern architecture*, proefschrift Utrecht 1971, en: Idem, 'Enige beschouwingen over de Beurs van Berlage', *Bulletin KNOB* 12 (1959), 131-144.
 2. M. Bock, *Anfänge einer neuen Architektur, Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur der Niederlande im ausgehenden 19. Jahrhundert*, 's-Gravenhage-Wiesbaden 1983.
 3. Dit contact met het NedPhO kwam tot stand als gevolg van het Kroonberoep van het Cuypers Genootschap (CG) tegen de verleende vergunning voor de verbouwing, bij inleidend beroepschrift d.d. 23 september 1987, bij aanvullend beroepschrift d.d. 29 oktober 1987 – zie: *De Sluitsteen, Bulletin van het Cuypers Genootschap* 3 (1987), bij aanvullend beroepschrift d.d. 29 oktober 1987 – zie: *De Sluitsteen, Bulletin van het Cuypers Genootschap* 3 (1987), en nogmaals aanvullend beroepschrift d.d. 9 december 1987.
 4. Ontleend aan: Singelenberg (zie noot 1), 100; verwijst naar: Albert Verwey, *Oorspronkelijk Dichtwerk*, Vol. 2, Amsterdam 1938: 'Bijdragen tot de versiering van de nieuwe Beurs, twintig kwatrijnen', 730.
 5. Missive d.d. 28 juli 1987, nr 145.017 van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg namens de minister van WVC aan het Grondbedrijf Gemeente Amsterdam.
 6. Ontvangen van de RDMZ met begeleidend schrijven d.d. 23 november 1987 op grond van de W.O.B. Het betreft de tekeningen BDA 205 d.d. 260287, gewijzigd 020487 (plattegrond), BDA 207 d.d. 260287 (langsdoorsnede Effectenbeurs, Goederenbeurs en Voorhal) en BDA 208 d.d. 270887 (langsdoorsnede Graanbeurs en dwarsdoorsnede Graan- en Effectenbeurs), als aangeduid in de vergunningverlening. De bestaande plattegrond BDA 100 d.d. 090387 wordt niet vermeld. De map met details betreft de dirigent- en muzikantenkamers en de foyer.
 7. Vriendelijke mededeling van prof. dr. P. Singelenberg. Deze acht monumenten werden geselecteerd door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, afd. II van de Monumentenraad. De Monumentenraad, waarin de beide Berlage-specialisten zetelen, heeft over het niet-betrokken zijn bij de planprocedure zijn onvrede en bezorgdheid kenbaar gemaakt aan de minister van WVC: brief nr MR/II-87-371, d.d. 2 oktober 1987.
 8. Zie daarover uitgebreid Singelenberg (zie noot 1) en Bock (zie noot 3). Voorts: L. Gans, *Nieuwe Kunst, De Nederlandse bijdrage tot de Art Nouveau, Decoratieve Kunst, Kunstnijverheid en Architectuur rond 1900*, proefschrift Utrecht 1960. A. W. Reinink, *Amsterdam en de Beurs van Berlage, reacties van tijdgenoten*, 's-Gravenhage 1975. E. R. M. Taverne, 'Bouwen zonder make-up, acties van Oud tot behoud van architectuur', *Wonen TABK* (1983), nr 3, 2-16. M. Bock, 'Cuypers-Berlage-De Stijl, twee ruimteconcepties', *Forum* 30 (1986), 98-109. B. C. M. van Hellenberg Hubar, 'De vervalsende werking van het isolement: Cuypers en Berlage', *De Sluitsteen, Bulletin van het Cuypers Genootschap*, 3-6.
 9. Taverne (zie noot 8), 8, 15-16; noot 44. B. van Hellenberg Hubar en W. van Leeuwen, 'Van topmonument tot object trouw', het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage gereduceerd tot doorsnede op ware grootte', *Bulletin KNOB* 86 (1987), 30-38; 36. B. van Hellenberg Hubar en W. van Leeuwen, "'In Omni Re Vincit Imitationem Veritas'", het roemloze einde van het voormalig Rijksarchief te 's-Gravenhage', *De Sluitsteen, Bulletin van het Cuypers Genootschap*, 3 (1987), 7-21; 13. Een vermeerderde versie van dit artikel is onder gewijzigde subtitel: 'Het voormalige Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage als toetssteen van architectuurkritiek en kunsthistorie', met een reactie van de directeur van de RDMZ, jhr. ir. L. M. van Nispen tot Sevenaer, opgenomen in *Nederlands Archiefblad* 91 (1987), 289-314.
 10. Zie noot 5.
 11. Zie over herbestemming de reactie van de directeur van de RDMZ in Hubar-Van Leeuwen (zie noot 9), 313-314. Vergelijk de controversiële verbouwing van het Concertgebouw, de tempel van de muziek, zie: Willem Jan Pantus, "'Zorgvuldig in de oorspronkelijke geest hersteld' . . . , Kanttekeningen bij de restauratie van een drietal monumentale concertgebouwen in Nederland', *Heemschut, Tijdschrift van de Bond Heemschut* 62 (1985), 226-236. B. C. M. van Hellenberg Hubar, 'Mag het een ietsje minder zijn, eigentijdse toevoegingen getoetst aan het Concertgebouw', *De Sluitsteen, Bulletin van het Cuypers Genootschap* 2 (1986), 13-22. Zie ook de kwestieuze aanbouw aan de Amsterdamse Waag: *Heemschut, Tijdschrift van de Bond Heemschut* 65 (1988), 24-26.
 12. Singelenberg (zie noot 1), 97.
 13. Singelenberg (zie noot 1), 237; verwijst naar H. P. Berlage, *Over de waarschijnlijkste ontwikkeling der architectuur*, Delft 1905, 4.
 14. Singelenberg (zie noot 1), 96-100; 103; 113-120.
 15. H. C. van Eck, ed., *Monumentenwet*, Schuurmans en Jordens nr 52, Zwolle 1983, art. 26 met jurisprudentie, 47-54. Brief met nadere beroepsgronden van het CG aan de Kroon, d.d. 9 december 1987, waarin wordt medegedeeld dat aan de schorsende werking van het beroep geen gevolg wordt gegeven. Antwoord van de Raad van State d.d. 16 december 1987 met het bericht dat het voormelde van schrijven van het CG doorgezonden was aan WVC, d.w.z. de RDMZ. Blijken een schrijven van de plaatsvervangend directeur van de RDMZ – namens de minister van WVC – d.d. 30 december 1987 is het werk aan de Beurs op 29 december 1987 stilgelegd.
 16. Zie hierover het themanummer van *Heemschut, Tijdschrift van de Bond Heemschut* 64 (1987), nr 5. Zulks suggereert ook de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, afd. II van de Monumentenraad blijkens haar schrijven aan de minister van WVC nr MR/II-87-371, d.d. 2 oktober 1987.
 17. Naar Pantus (zie noot 11), 228-229. G. Brom, *Herleving van de Kerkelijke Kunst in Katholiek Nederland*, Leiden 1933, 169-174, met de tekening van Berlage op p. 173. Ook de stichting Vondelkerk die de kerk restaureerde, had liever voor een monumentvriendelijker oplossing gekozen, maar bij gebrek aan middelen (. . .): L. Lansink, 'Van H. Hart naar H. Haalbaarheid', *De Sluitsteen, Bulletin van het Cuypers Genootschap* 2 (1986), 115-120. (NedPhO ed.), *Er zit muziek in de Beurs van Berlage*, z.pl., z.j. (Amsterdam 1987).
 18. Singelenberg (zie noot 1), 101-111. Bock (zie noot 3), 63-70.
 19. Singelenberg (zie noot 1), 124. Zie voorts noot 11.
 20. Singelenberg (zie noot 1), 120. Hubar-Van Leeuwen (zie noot 9), 297; 303. P. Collins, *Changing ideals in modern architecture, 1750-1950*, Londen 1971 (1ste dr. 1965), 26-29; 285-293; 292: relateert dit aan het *space-time*-concept van: S. Giedion, *Space, time and architecture. The growth of a new tradition*, diverse uitgaven vanaf 1940. Over het dichtslibben: Pantus (zie noot 11), 228-229.
 21. J. A. Alberdingk Thijm, 'De Heilige Linie, proeve over de oostwaardsche richting van kerk en autaar als hoofdbeginsel der kerkelijke bouwkunst', met een inleiding van P. J. H. Cuypers, in: J. F. M. Sterck, ed., *J. A. Alberdingk Thijm, Werken IV, Kunst en Oudheidkunde I*, Amsterdam-'s-Gravenhage 1909 (1ste dr. 1858), 61; Thijm gebruikt deze uitdrukking om de begrippen symboliek en iconografie uit te leggen. Singelenberg (zie noot 1), 35; 111; 115; 120; 180-185.
 22. Hubar (zie noot 8), 5. *Rapport betreffende het onderzoek naar den toestand der Koopmansbeurs*, 2 dln., Amsterdam 1906, I, 3: vanwege zijn belang werd deze regel hierin gespaardeerd.
 23. Het archief van deze Raadhuis-Damcommissie uit 1910, met als lid o.a. ook Muysken, berust bij de Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam. Met dank aan drs. G. H. Hoogewoud die mij hierop attendeerde. Voor het verband tussen respectievelijk Rijksmuseum en Beurs met Stadhuis op de Dam zie ook: W. A. Keuzenkamp, 'De plannen voor het Rijksmuseum', *Bulletin van het Rijksmuseum* 8 (1960), 117-134. J. Becker, "'Ons Rijksmuseum wordt een Tempel'", zur Ikonographie des Amsterdamer Reichsmuseums', *Het Rijksmuseum, Opstellen over de geschiedenis van een nationale instelling, Nederlands Kunst-historisch Jaarboek* 35 (1984), Weesp 1985, 227-326, i.h.b. 299; 319, noot 122: verwijst onder meer naar J. A. Alberdingk Thijm, *Verspreide Gedichten*, Amsterdam 1894, 183. Bock (zie noot 8), 102. Bock (zie noot 3), 374-376. H. Bosma, *Berlage in de Beurs*, Amsterdam 1987, zie noot 10. Vermeldenswaardig is bovendien dat hij een historische roman aan Jacob van Campen wijdde: J. A. Alberdingk Thijm, 'Jacob van Campen, de bouwmeester van het Amsterdamsche Stadhuis', in: J. F. M. Sterck, ed., *J. A. Alberdingk Thijm, Werken XI, Verspreide Verhalen II*, Amsterdam-'s-Gravenhage 1910 (1ste dr. 1862), i.h.b. 61-64;

- 114-116. Daarnaast wordt de inrichting van o.m. Artus Quellinus genoemd in: P. H. J. Cuypers, *De oude gilden en de tegenwoordige ambachtsstand; voordracht gehouden voor de afdeling Amsterdam van den Nederlandschen Rooms Katholiek Volksbond*, Amsterdam, z.j. (1892), 6-7. Niet zomaar ontstond uit de bouwloods van het Rijksmuseum de Quellinus-school: G. Hoogewoud, J. J. Kuyt en A. Oxenaar, *P. H. J. Cuypers en Amsterdam, Gebouwen en ontwerpen, 1860-1898*, Amsterdam 1985, 19, 97-98; zie aldaar ook de relatie tussen Centraal Station en Stadhuis op de Dam: 29-34; 87-96.
24. Zie noot 11. K. Fremantle, *The Baroque town hall of Amsterdam*, Utrecht 1959, o.m. 78-86. Hoogewoud, Kuyt, Oxenaar (zie noot 23), 29-34. Becker (zie noot 23), 183. Thijm (zie noot 11), 65-67, 73, 79-80, 119. Zie bovendien: J. A. Alberdingk Thijm, 'Opstellen over de Kompositie in de Kunst', in: J. F. M. Sterck, ed., *J. A. Alberdingk Thijm, Werken IV, Kunst en Oudheidkunde I*, Amsterdam-'s-Gravenhage 1909 (1ste dr. 1857), 199-332: i.h.b. 213, 215-217, 220-221, 223. Singelenberg (zie noot 1), 87-88; 113.
25. Singelenberg (zie noot 1), i.h.b. 118; verder 114; 199; Berlage ontleende dit aan het werk van zijn leermeester, Gotfried Semper: *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten, oder praktische Aesthetik. Ein Handbuch für Techniker, Künstler, und Kunstfreunde*, 2 dln., München 1860, 1863. Zie daarover ook Bock (zie noot 8), 103. Zie noot 13 voor Thijm. De sacrale aspecten hebben voor Berlage ook bij andere ontwerpen een rol gespeeld: vgl. Bosma (zie noot 23), 21, over het geplande Wagnertheater in 's-Gravenhage-Scheveningen.
26. Over de verwerking van 'Thijm' door Berlage zie Singelenberg (noot 1), 124; deze beschouwt Thijm tegelijkertijd als een obstakel, vanwege het 'traditionalisme' dat hij samen met Cuypers vertegenwoordigt. Zie aldaar ook, 148-149, over de verhouding tussen Cuypers en Berlage. Zie daarvoor ook: Hubar (noot 8), Bock (zie noot 3), heeft verspreid over zijn werk uitvoerig de architectonische betekenis van de een voor de ander geanalyseerd. Ten aanzien van Thijm vermeldt Bock dat diens *De Heilige Linie* door Berlage al bij zijn zending voor de prijsvraag voor een protestantse kerk te Apeldoorn in 1890 gebruikt is (ibidem, 130-131).
27. Hubar (zie noot 8), 5. Gemeentearchief Roermond, Familielearchief Cuypers V.4: brief van Pierre aan Jos. Cuypers, nr 829, d.d. 27 januari 1896. In een brief (ibidem nr 772) d.d. 24 mei 1894 schrijft Cuypers aan zijn zoon: 'Ik heb mijn benoeming tot Voorzitter van den Jury voor de Groote Prijskamp ontvangen. Berlage is (op mijn voorstel) tot secretaris benoemd'. Voor Berlage en de Quellinus-school zie: Singelenberg (zie noot 1), 49; 218, IX, noot 24.
28. Hubar (zie noot 8), 5-6. Gemeentearchief Roermond, Archief van het voormalig Comité voor de huldiging van wijlen Dr. Pieter Cuypers bij gelegenheid van zijn 100sten geboortedag op dinsdag 10 juni 1931: nr 1: Notulen van het plaatselijk en landelijk comité. Nrs 8-10: correspondentie van het plaatselijk comité.
29. Singelenberg (zie noot 1), 179; 190; 220, X, noot 31. Bock (zie noot 3), 130-131. Thijm (zie noot 21), Thijm kende Viollet-le-Duc persoonlijk en bezat werk van Semper in zijn bibliotheek: zie resp. A. J. (Karel Alberdingk Thijm alias Lodewijk van Deysel), *J. A. Alberdingk Thijm*, Amsterdam 1903, 137-138: brief van Thijm aan zijn vrouw, O.L.Vr. Hemelvaart 1865 (A. J. [29]); en: *Collections scientifiques & artistiques formées par feu monsieur le Dr. J. A. Alberdingk Thijm*, 4 dln, Amsterdam 1890, IV, Histoire, Beaux-Arts, Musique, i.h.b. 20-34: 38, nr 5129, 15 dln architectuur w.o.: G. Semper, 'Die vier Elemente der Baukunst', 1851.
30. Zie Becker (noot 23) en Hubar-Van Leeuwen (noot 9), 304-307.
31. Bock (zie noot 3), 347-348; 351-355. Singelenberg (zie noot 1), 18; 233.
32. Becker (zie noot 23), 250-253. Hubar-Van Leeuwen (zie noot 9), 306; 311-312: noot 48-49. Bock (zie noot 3), 374.
33. Singelenberg (zie noot 1), 136. Bock (zie noot 3), 348, 349, 375. Met dank aan prof. dr. M. Bock voor de gegevens terzake van de herintegratie van Toorops drieluik.
34. Zie noot 30. Thijm (zie noot 21), 86-88. Bock (zie noot 3), 349; 372-377. In de zin van 'stadium vooraf' gebruikt ook Lodewijk van Deysel (zie A. J. [noot 29], 17) het begrip 'voorportaal': 'De moderne artistieke psychologie, met haar voorportaal: het moderne artistieke observatie-vermogen, was aan Alberdingk Thijm vreemd.'
35. Thijm (zie noot 34), 211. E. Panofsky, *Iconologie, thema's en symboliek bij de renaissance-schilders*, Utrecht-Antwerpen 1970 (1ste dr. 1962), 33-51, i.h.b. 41. G. Brom, *Alberdingk Thijm*, Utrecht-Antwerpen, 1956, 177-181; 245-247.
36. 'Het Voorgeborchte' (1853), in: *J. A. Alberdingk Thijm, een keuze uit zijn werk*, uitgave Inst. Ned. van de K.U. Nijmegen, Zutphen z.j. (1979), 41-44; 47-58. Thijm (zie noot 21), 11-12; 86-87. Hoogewoud, Kuyt, Oxenaar (zie noot 23), 29-34. Bock (zie noot 3), 347-350; voor Verwey zie i.h.b. 378-379, noot 21. Verwey en Thijm, Brom (zie noot 35), 239-247. De 19e eeuw kende een grote Danteverering, zoals ook blijkt uit Bock (zie noot 3), 366. In Nederland werd zijn *Divina Commedia* door Verwey in 1923 vertaald; voor zijn 'leerling', de dichteres Henriëtte Roland Holst-van der Schalk, vrouw van R. N. Roland Holst – één van de decorateurs van de Beurs – vormde dit werk uitgangspunt van een van haar belangrijkste bundels: *De vrouw in het woud*, Rotterdam 1912. Vgl. haar autobiografie: *Het vuur brandde voort, Levensherinneringen, Con Fuoco, met een nawoord van Garnt Stuiveling*, Amsterdam 1979 (1ste dr. 1949), Berlage: 70, 84, 95 (Beurs), 112, 139; Dante's invloed: 69-71; 77; 1 mei-vieringen, 100-101.
37. Thijm (zie noot 23), 114-116. De bijzondere meerwaarde van de persoon van Jacob van Campen bestond er voor Thijm zeker uit dat deze bouwmeester later tot het katholicisme is bekeerd: ibidem, 181-121.
38. Bock (zie noot 3), 364-372; 372-777. Thijm (zie noot 23), 114-116. Overigens was Potgieter vriend met Thijm.
39. Thijm (zie noot 23), 114-116. Bock (zie noot 3), 348-350.
40. Singelenberg (zie noot 1), 87-88; 220, X, noot 31. De twee overige sluitstenen tonen mannenfiguren, links gekleed in een dierenhuid met kop en poten en met in het schild een pijl en boog (Hercules, jacht?); rechts gekleed in een neutraal gewaad, met in het schild een fuik (visserij?). Traditioneel vormt een vrouw met spinnewiel het symbool van de huiselijkheid en – in bijbelse zin – van de nijverheid: *Tot lering en vermaak, Beteekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de 17de eeuw*, Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum, Amsterdam 1976, 40-43; 48-49.

Reacties

De redactie heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg om een reactie gevraagd op het hier gepubliceerde artikel van B. van Hellenberg Hubar over de Beurs van Berlage. De Rijksdienst zond ons hiervoor de volgende twee brieven toe.

Brief van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg aan de minister van WVC, d.d. 21 oktober 1987

Mijnheer de Minister,

In de vergadering van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, die op 28 augustus jl. plaatsvond, deelde de vertegenwoordiger van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg mede, dat de Commissie schriftelijk zou worden geïnformeerd over plannen tot het wijzigen van de Koopmansbeurs te Amsterdam ten behoeve van het gebruik door het Nederlands Philharmonisch Orkest.

Nadien werd aan de leden van de Commissie een notitie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gezonden, waarin de gang van zaken uit de doeken werd gedaan. Van de inmiddels verleende vergunning werd geen afschrift aan de Commissie overgelegd.

Hetgeen daarin aan de Commissie werd meegegeeld heeft verontrusting teweeg gebracht bij een groot aantal leden van de Commissie. Het bleek de Commissie immers, dat het gaat om vrij ingrijpende wijzigingen in Berlage's beroemde Beursgebouw. Voor een aantal van de inmiddels door u goedgekeurde ingrepen – het inbouwen van de nieuwe concertfunctie – kan de Commissie nog wel enig begrip hebben, zij het dat deze ingrepen een grote overeenkomst vertonen met de door de Commissie met weinig enthousiasme begroete plannen van architect Dam voor de Statenzaal te Middelburg.

Dat geldt echter niet voor de eveneens door u goedgekeurde verwijdering van één van de sectietableaus van Jan Toorop en het maken van een opening naar de grote Beurszaal ten behoeve van een café-ruimte. Dit tableau maakt op deze plaats een onlosmakelijk onderdeel uit van een triptiek met een nadrukkelijk inhoudelijke betekenis van iconologische aard. Er zal geen sprake van zijn, dat door het elders in de ruimte weer aanbrengen van één van de tableaus 'het logisch verband' met de twee andere tableaus behouden zal blijven, zoals de Rijksdienst voor de Monumentenzorg lijkt te menen. De Commissie zou, indien haar oordeel zou zijn gevraagd, u zonder enige aarzeling hebben geadviseerd uw goedkeuring te onthouden aan dit onderdeel van het verbouwingsplan. De Commissie meent er goed aan te doen u alsnog te laten weten, dat de Commissie deze ingreep volledig afwijst. De Commissie verzoekt u te (doen) bezien, of uw beslissing ten aanzien van dit punt kan worden teruggenomen.

De Commissie heeft er voorts nota van genomen, dat plaatselijk in het gebouw enkele aanpassingen en verbeteringen zullen worden aangebracht. De detaillering zal, zo deelt de Rijksdienst voor de Monumentenzorg mede, eigen-

tijds doch 'in de geest van Berlage' worden uitgevoerd. Deze laatste frase doet de Commissie het ergste vrezen. De Commissie vindt het – op zijn zachtst uitgedrukt – pedant te spreken van het aanbrengen van verbeteringen in het werk van Berlage, maar dat men ook nog spreekt van 'in de geest van Berlage' is naar het oordeel van de Commissie onaanvaardbaar. Aanpassingen kunnen onvermijdelijk zijn, eventueel op een manier die van onze tijd is, maar die ingrepen in het monument zullen zoveel mogelijk ondergeschikt aan het monument moeten zijn en dat geldt des te sterker voor dit gebouw van Berlage, dat algemeen als een monument van wereldklasse wordt beschouwd.

Aan het achteraf, d.w.z. na de verlening van de vergunning, tonen en toelichten van de plannen heeft de Commissie geen enkele behoefte. Het dient zo te zijn dat u de Commissie vóórafgaand aan de verlening van de vergunning in staat stelt van haar oordeel te doen blijken, dan wel dat u de Commissie, om u moverende redenen, geheel erbuiten laat. De Commissie meent u overigens in alle bescheidenheid erop te moeten wijzen, dat zeker enkele harer leden tot degenen in ons land behoren, die het beste met het werk van Berlage bekend en vertrouwd zijn. Het ontgaat de Commissie dan ook waarom zij nu juist in dit geval niet werd geraadpleegd. Gratis stonden u deskundigheid en expertise ter beschikking, die naar het oordeel van de Commissie voor uw afweging en besluitvorming de zeker in dit geval noodzakelijke bouwstenen hadden kunnen leveren.

Een afschrift van deze brief doen wij toekomen aan de Directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Hoogachtend, De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg,
w.g. Drs. G. H. J. M. Peijnenburg, voorzitter en
Mr. G. W. van Herwaarden, secretaris

Brief van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, d.d. 21 oktober 1987

Bij brief van 21 oktober 1987, gericht aan de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, hebt U gereageerd op de vergunningverlening door de Minister ingevolge artikel 15 van de Monumentenwet voor een verbouwing van de Koopmansbeurs (de Beurs van Berlage) te Amsterdam. In deze brief, die mij ter afdoening in handen is gesteld, spreekt U Uw bezorgdheid uit over de vergunningverlening en geeft U blijk van Uw ongenoegen, dat U niet in de afweging, die heeft geleid tot de beschikking, bent geraadpleegd.

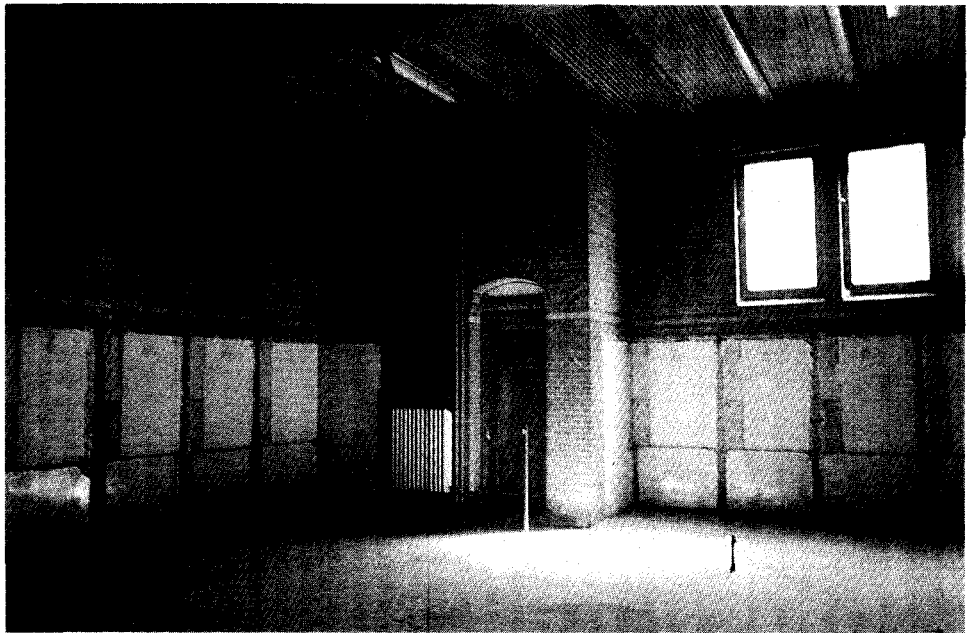
Voor wat dit laatste betreft baseer ik mij bij het voorleggen van restauratieonderwerpen aan Uw commissie op regelmatig bij U gesondeerde en door U tot nu toe geaccordeerde criteria nl.: is er sprake van 1) aantasting van de aanleiding tot bescherming?

is er sprake van 2) conflict tussen maatschappelijk en wetenschappelijk gelijk?

De belangrijkheid van het monument was, zo is door Uw commissie al eens bevestigd, op zichzelf geen aanleiding om een restauratie activiteit ter advisering aan U voor te leggen.

Naast de agenderingsvoorstellen van restauratieplannen overeenkomstig de hiervoor genoemde criteria streef ik er ook naar U te informeren over relevante activiteiten op het gebied van monumentenzorg; dienaangaande is er een afspraak met Uw commissie, dat U dergelijke ter kennisname gebrachte punten uiteraard ook ter bespreking kunt agenderen maar dat de dienst dan in de gelegenheid gesteld wordt een ander voor te bereiden en de meest betrokkenen ter Uw vergadering afvaardigt.

In het licht van het bovenstaande bent U slechts geïnformeerd over de plannen tot het wijzigen van de Koopmansbeurs ten behoeve van het gebruik door het Nederlands Philharmonisch Orkest. Achteraf betreur ik dat in hoge mate maar de dienst was toentertijd van mening dat het om aanpassingen ging, die het wezenlijke van het gebouw als beschermd monument niet aantasten; sterker nog, een aantal in de loop der jaren aangebrachte verminkingen en ontsieringen als scheidingswandjes, enorme pakketten aan elektrische leidingen en verlaagde plafonds, werd weer ongedaan gemaakt waarbij de oorspronkelijke toestand zou worden hersteld. Hierop doelen de 'verbeteringen' in de notitie van de Rijksdienst; het gaat daarbij uiteraard niet om 'verbeteringen in het werk van Berlage'. Een soortgelijk misverstand doet zich voor bij de term 'in de geest van Berlage'. Hierbij moet gedacht worden aan aanpassingen in een hedendaagse vormgeving, maar volgens de constructieve principes die in de Beurs zijn toegepast (in



der tijd heeft U mij met eenzelfde terminologie verzocht de plannen voor de verbouwing van de openluchtschool van Duiker in de Cliestraat te Amsterdam ten goede te keren). Waar nodig worden glaspuien geplaatst als duidelijk herkenbare toevoeging in een zeer zorgvuldige detaillering en hoogwaardige uitvoering.

Voor de inbouw van noodzakelijke voorzieningen ten behoeve van het NPO kunt U in Uw brief, zij het met weinig enthousiasme, enig begrip opbrengen. Ik deel deze visie. De glazen inbouw in de vm. Graanbeurs ten behoeve van een repetitieruimte beschouw ik als een verstoring van de bestaande architectuur. Mijsn ziens is een ruimtelijke aantasting op zichzelf niet als minder ingrijpend te beschouwen dan een materiële aantasting. Het feit echter, dat bij het niet goedkeuren van dit planonderdeel een nieuwe functie voor de Beurs voor onbepaalde tijd van de baan is, heeft mij doen besluiten ook voor dit onderdeel vergunning te verlenen. Het podium in de vm. Effectenbeurs acht ik in dit opzicht een ingreep van veel geringere orde. Ook de Beurs, hoe belangrijk ook als internationaal voorbeeld van de architectuurvernieuwing in het begin van deze eeuw, is een bouwwerk, waarvan de instandhouding het best wordt gewaarborgd door een goed gebruik. Ik weet dat Uw commissie zich goed bewust is van de problemen rond het vinden van een realistische bestemming voor een leegstaand gebouw. Bij de afweging voor het verlenen van de vergunning is de nieuwe functie, huisvesting voor het Nederlands Philharmonisch Orkest, dan ook als een welkom gegeven beschouwd.

Het met de uitvoering van de verbouwing belaste architectenbureau benadert het project zeer zorgvuldig en met groot respect voor het werk van Berlage. De in de beschikking goedgekeurde tekeningen zijn niet zo ver uitgewerkt, dat de toekomstige situatie in al z'n details afleesbaar is. Doorgaans komen bij dit soort (grote) projecten uitwerking en detaillering in de loop van het werk in het overleg met de RdMz

Toekomstige foyer-ruimte met verwijderde telefoocellen, die in gewijzigde vorm worden teruggebracht. Opname medio april 1988 (foto Th. M. Elsing).

(en in dit geval ook het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg Amsterdam) aan de orde. Dit vereist vertrouwen en dat is in dit geval ook aanwezig.

De beschikking is uiteraard bindend; voor de werking daarvan is echter mede bepalend voor hetgeen wordt afgesproken in het overleg, dat over de nadere uitwerking met de RdMz plaatsvindt.

Hieronder volgt een opsomming van de werkzaamheden, die impliciet met de beschikking zijn goedgekeurd. Over de detaillering vindt c.q. vond nog uitvoering overleg plaats.

A. Kelder

NO hoek

- voormalige lokalen worden volgebouwd met kasten; nieuwe bestemming is kleedkamers voor orkestleden.
- Er wordt een tussenwand geplaatst om een slagwerk oefenkamer en een opnamestudio in te bouwen.
- Er komt een kleine goederenlift naar de grote zaal.

Beursstraatzijde

- Magazijnruimte bij trappenhuis wordt toiletgroep.

ZW hoek

- Bestaande toiletgroep (uit de bouwtijd) wordt opgeknapt.

B. Begane grond

NO hoek

- Vestiaire wordt verbouwd tot solistenkamers.
- Kluis bij noorderzaal wordt verbouwd tot doorgang naar grote zaal.
- In de gevel aan de Beursstraat komen twee nieuwe nooduitgangsuren.

- De Effectenbeurs krijgt een vrijwel losstaand podium voor het orkest en wordt dus concertzaal.
- De telegraafruimtes verliezen hun inbouwmeubilering (tel. cellen) en worden gebruikt als foyers.
- In de Graanbeurs wordt een losstaande in-pandige glazen 'muziektent' gebouwd als oefenlokaal.
- Tussen de Effecten- en Graanbeurs komen twee lucht c.q. geluidsluizen i.p.v. de bestaande dubbele deuren (waarvan er overigens al één verdwenen is).

NW hoek

- Kleine vestiaire ruimte wordt verbouwd tot archief (kapstokken verdwijnen).
- De daarnaast staande tourniquette-deur verdwijnt en wordt glazen schuifpui (bij de entree).
- Aan de Damrak-zijde worden de kantoren anders ingedeeld en voorzien van een gang aan de achterzijde. Hiervoor zijn nieuwe staal- en glaspuien ontworpen.
- De reeds eerder verbouwde entree aan het Damrak wordt verbeterd en wordt hoofdentree voor de beide muzieksalen en ook voor de nog in te richten *goederenbeurs*. De wijzigingen hier zijn van ondergeschikte aard. De beschikking vraagt wel om detailtekeningen van de glaspuien. Deze aanpassing wordt dezerzijds gezien als een verbetering ten opzichte van de huidige situatie, waarin de entree door middel van stalen rolluiken wordt afgesloten.

Goederenbeurs en zuidzijde

- De ingang aan het Beursplein is niet langer hoofdentree tot het gebouw. In de vestibule wordt een restaurant ondergebracht. Het uiterlijk gevelbeeld aan de pleinzijde verandert niet.
- Tussen de vestibule en de vm. Tijdingzaal is voorgesteld een na de bouw (voor extra stabiliteit) aangebrachte tussenmuur, waarop een tegeltableau van Toorop te verwijderen. (Hier spreekt de beschikking ten onrechte over 'muurschildering').
- De garderobe aan de Oostzijde wordt verbouwd tot keuken.

1e Verdieping

NW hoek

- Bestaande kantoren worden opgeknapt en soms voorzien van een tussenwand.

Nadat de beschikking was afgegeven, zijn er in het kader van de verdere planontwikkeling een aantal wijzigingen voorgesteld, waarvoor thans nog *geen* goedkeuring is gegeven. Deze wijzigingen hebben betrekking op de door de brandweer te stellen eisen in verband met het gebruik

van de grote Beurszaal als (multifunctionele) expositieruimte. Deze eisen zijn onder meer:

- het brandwerend maken van bestaande glasdeuren;
 - het aanbrengen van twee nooduitgangen aan de Beursstraat-zijde en het ten behoeve daarvan verwijderen van twee houten bankblokken in het interieur;
 - het maken van nooduitgangen ter weerszijden van de hoofdentree aan het Beursplein, uitkomend in de portieken;
 - het aanbrengen van gewapend glas in de glaskap boven de expositieruimte;
 - het aanbrengen van brandwerende deuren in de trappenhuisen, die leiden naar de kantoren op de eerste verdieping in de N.W. hoek.
- Van de in de beschikking goedgekeurde wijzigingen zijn er een aantal door de architect in her-overweging genomen. Daarvan zullen binnenkort nieuwe voorstellen worden ingediend. Het betreft de volgende punten:
- op de b.g. het maken van toiletten in de bestaande telegraafruimtes;
 - het verplaatsen van het Toorop-tableau in de vestibule;
 - de glazen schuifpui bij de entree in de N.W. hoek. Overwogen wordt de bestaande tourniquette deur te handhaven.

Bouwactiviteiten

Omdat het Cuypers Genootschap beroep heeft ingesteld tegen de beschikking ex art. 15 d.d. 28 juli 1987 van de Minister is de bouw stilgelegd. Voordien waren er, zoals reeds is opgemerkt, bouwbesprekingen met het architectenbureau gaande over de uitvoering van de werkzaamheden. De detaillering van de nieuw in te brengen elementen als puin etc. wordt door de architect met zorg benaderd. Voorts wordt, waar het gebouw schade heeft ondervonden van de voormalige gebruikers, deze schade zo onzichtbaar mogelijk hersteld (tegel- en siersteenwerk, houtwerk etc.). Ook het glasdak boven de Effectenbeurs behoeft grote zorg, omdat het oorspronkelijke glas zijn fysische eigenschappen door ouderdom grotendeels had verloren. Omdat zoals hierboven reeds is aangegeven, brandweereisen mee gingen spreken bij de bestemmingswijziging van het gebouw moest gekozen worden voor nieuw (en gewapend) glas, waarbij getracht is de oorspronkelijke kleuren terug te brengen. Voor de kleur geel is dat gelukt; voor de kleur paars niet. Dit paars is nu – in afwachting van het vinden van glas in de oorspronkelijke paarse kleur – vervangen door geel. Onderhandelingen met de glasleverancier hierover zijn gaande.

Over brandweertechnische zaken vindt intensief overleg met de brandweer plaats.

De architect heeft gezocht naar een alternatieve

oplossing voor de vm. telegraaf- en telefoonruimtes (tussen Effecten- en Goederenbeurs). Hierin zullen nu de toiletten die eerst in de kelder waren geprojecteerd worden ondergebracht (met behoud van de meeste betimmeringen van de telefoocellen e.d.).

Een definitieve oplossing voor het Toorop-tableau is nog niet gevonden. Ik erken dat te prematuur en dus ten onrechte is ingestemd met de verplaatsing van het middelste tableau en dat de voorwaarde, die hieraan gesteld is, te mager is. Voor dit planonderdeel is de oorspronkelijke situatie te zeer als een welkom gegeven opgevat en is het feit dat de tableaux later zijn aangebracht ten onrechte als 'n argument voor verplaatsing aangegegrepen. De RdMz en het bureau Monumentenzorg Amsterdam hebben zich intussen uitgesproken voor handhaving ter plekke en voor het opnieuw openen van de twee kastruimten ter weerszijde van dit tableau om daarmee het restaurant ruimtelijk te koppelen aan de Goederenbeurs, zoals door de opdrachtgever wordt gewenst. Tenslotte moet nog worden vermeld, dat alle veranderingen en vondsten zorgvuldig worden vastgelegd op foto en tekening. De aldus verkregen documentatie zal uiteindelijk leiden tot een duidelijke verantwoording van de uitgevoerde werkzaamheden.

Inmiddels is zoals hiervoor gemeld, op 29 oktober 1987 door het Cuypers Genootschap beroep ingesteld tegen de vergunningverlening van 28 juli. In hoeverre dit zal leiden tot vernietiging dan wel aanpassing van de gewraakte vergunning valt thans niet te overzien. Op de argumenten, die in het beroepschrift worden aangevoerd, en die voor een klein deel ook in Uw brief worden genoemd, zal in het kader van de beroepsprocedure door de beroepencommissie van de Monumentenraad een advies aan de afdeling voor de geschillen van bestuur in de Raad van State worden uitgebracht.

Ik betreur het, dat de plannen, zoals hierboven beschreven, niet eerder (voorafgaande aan de beschikking) aan U zijn voorgelegd. Een en ander is wellicht toe te schrijven aan het enthousiasme, dat een nieuwe functie zowel bij de Rijksdienst als bij het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg opriep. Ook het feit, dat de procedure zich afspeelde in vakantietijd, waarbij verschillende vervangingen een rol speelden, is waarschijnlijk debet geweest aan de op het punt van overleg onzorgvuldige gang van zaken.

Ik zal er dan ook nadrukkelijker op toezien, dat de met U gemaakte afspraken over het voorleggen van restauratieplannen worden nagekomen; maatregelen van organisatorische aard zijn daartoe genomen.

De Directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg
w.g. Jhr. Ir. L. L. M. van Nispen tot Sevenaer

Quo Vadis, historisch museum

Museum de Waag te Deventer, van oud naar nieuw

Op 27 oktober 1987 besloot de gemeenteraad van Deventer ruim een miljoen gulden beschikbaar te stellen voor een ingrijpende inwendige verbouwing van het stadshistorisch museum De Waag (afb. 1). Dat was meer dan de museumdirectie, de gelijknamige vriendenvereniging van het museum en de gemeentelijke museumcommissie hadden durven hopen, toen ze in 1984 erop aandrongen dat dit museum een grote beurt zou krijgen. Veel meer ook dan een middelgrote provinciestad met grote financiële en sociale problemen zich eigenlijk kan permitteren.

Door een aantal nadelen, waaronder de hokkerige inwendige indeling van het gebouw, was het onmogelijk daarin een eigentijds en verantwoord museum- en expositiebeleid te voeren. Het 16e-eeuwse laat-gotische Waaggebouw is vanuit zijn oorsprong als weeghuis al geen ideale behuizing voor een museum, maar is dat nog veel minder door de inwendige verbouwingen tot school, die in de 19e eeuw plaats vonden.

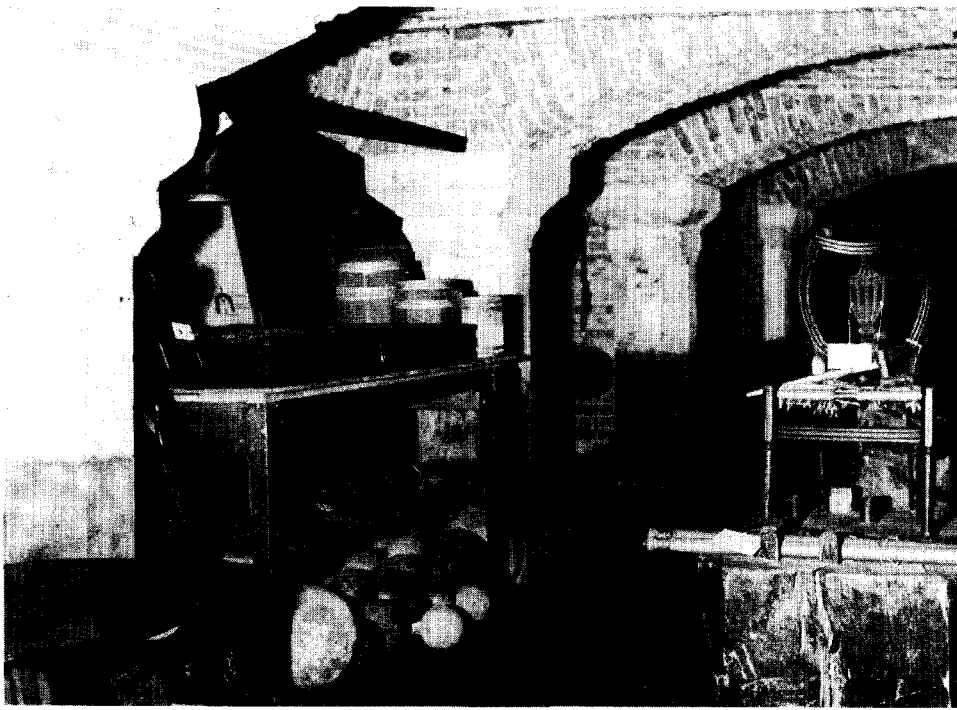
In het gebouw dat sinds 1915 als museum in gebruik is, wordt nu een volledig andere ruimte geschapen met belangrijke toevoegingen als een tweede trappenhuis, een lift, een klimaatbeheersingsinstallatie en een depot. Hierin wordt vervolgens een nieuw historisch museum ingericht. Een uitdaging in een tijd, waarin de nog maar twintig jaar geleden onaantastbare educatieve idealen op de tocht staan, waarin peperdure vormgevers bepalen welke inrichting de meeste impact heeft en conservators en educatoren niet veel meer mogen doen dan het aanleveren van korte historische verhalen en voorwerpenlijsten. Zalig het museum dat door de financiële nood gedwongen wordt zelf zijn inhoud en vorm vast te stellen. Dát nu gebeurt de komende jaren in Deventer en daarmee begint een nieuw hoofdstuk in de lange en soms roerige maar altijd boeiende plaatselijke museumgeschiedenis.

Geschiedenis

In de 19e eeuw bloeide, onder invloed van romantiek en nationalisme, de belangstelling voor de geschiedenis op. De hoogtepunten uit de vaderlandse geschiedenis werden met terugwerkende kracht vereeuwigd op grote doeken en beschreven in vaak langdradige boeken. In een tijd dat de natie weinig voorstelde, kon zij zich tenminste wentelen in een glorieus verleden. Ook de vaak eeuwenlang genegeerde plaatselijke geschiedenis mocht zich plotseling verheugen in de belangstelling van de notabele burgerij. Omstreeks het midden van de eeuw werden in veel steden verenigingen opgericht die zich beijverden om voorwerpen en afbeeldingen uit de eigen geschiedenis bij elkaar te brengen. Stadsbesturen wierpen zich maar al te graag op als beschermers van de nieuwe zucht naar ge-



Afb. 1 In september 1987 begonnen de werkzaamheden voor de buitenrestauratie van De Waag (foto Th. M. Elsing).



Afb. 2 De kelder van De Waag diende tot voor kort als berguimte voor niet-opgestelde voorwerpen. In de nieuwe opzet wordt de kelder onderdeel van de permanente expositieruimte (Anonieme foto, 1936).

schiedenis en stelden ruimten in stadhuisen beschikbaar om die snel groeiende verzamelingen te huisvesten. Kabinetten van zeldzaamheden werden met veel burgerzin ingericht. Steden stonden voor dit nobele doel symbolische en gebruiksvorwerpen uit het verre verleden van de stad af en particulieren droegen enthousiast prenten, schilderijen en tekeningen aan of voorwerpen uit het voorvaderlijk bedrijf. Soms werden deze verzamelingen de aanzet tot latere museale ontwikkelingen. Zo ook in Deventer, waar in 1856 een 'kabinet van merkwaardigheden' werd ingericht. Naarmate de eeuw vorderde liep het historisch enthousiasme terug en stond de collectie rustig te verstoffen in een donkere kamer. Zelfs de bezoekersaantallen, die altijd al gering waren, zakten naar een absoluut dieptepunt. In 1908 bezochten nog 17 mensen het kabinet. Een poging in 1888 om de historische collectie nieuw leven in te blazen, resulteerde in een gedrukte maar wel uiterst summiere beschrijving van de ruim 400 voorwerpen in wat inmiddels het 'kabinet van zeldzaamheden' bleek te heten. Meer bezoek leverde dit niet op en de Deventer Courant verklaarde op 29 oktober 1908 dat dat kwam omdat er in de kamer in het Landshuis naast het stadhuis, waar de collectie was opgesteld een 'zeer duffe, echte museum-atmosfeer' heerste. De tocht naar de 'oudheidskamer' was, aldus de krant, ook veel te ingewikkeld. De gemeentebode had de sleutel en die bode moest men dus te pakken zien te krijgen. Hij begeleidde de bezoeker over trappen en door gangen naar de overvolle kamer met de plaatselijke oudheden, waar hij rustig wachtte tot men alles bekeken had. Een museum met een wel heel hoge drempel! Behalve de krant ergerde ook een toenemend aantal Deventer notabelen zich aan de verwaarlozing van en de geringe aandacht voor de stadshistorische collectie. Gymnasiumleraar dr.

M. E. Houck verzuchtte al in 1901 'dat velen nog niet het belang eener dergelijke instelling beseffen en het beschouwen als eene bewaarplaats van oude klungels'. Houck was een kenner van de geschiedenis van Deventer als geen ander. In 1904 publiceerde hij een Gids van Deventer, die nog steeds door velen als historische vraagbaak gebruikt wordt. Met notaris mr. H. Kronenberg fulmineerde Houck tegen de verwaarlozing van de eigen geschiedenis. De heren pleitten warm voor een echt museum en toen in 1913 de meisjes HBS het waaggebouw aan de Brink leek te gaan verlaten (afb. 3), zagen zij hun kans schoon en vroegen de gemeenteraad of in De Waag wellicht een historisch museum gevestigd zou kunnen worden. De raad ging accoord met deze nieuwe bestemming van De Waag en met een aantal medestanders verspreidde het tweetal vervolgens een circulaire waarin men de stadgenoten opriep lid te worden van de nieuwe vereniging De Waag, die het museum zou gaan inrichten en beheren. De aanmeldingen kwamen vlot binnen, het 'kabinet van zeldzaamheden' werd overgebracht naar De Waag en vormde de basis van het nieuwe museum. In 1915 ging dit voor het publiek open en dr. M. E. Houck werd de eerste directeur. Het museum bleek al spoedig levensvatbaar. Zoals ieder museum in die tijd was het vooral een verzamelmuseum. De schenkingen stroomden binnen en werden in dank aangenomen, beschreven en opgesteld. Zo ontstond een 'museum van plaatselijke en gewestelijke merkwaardigheden' zoals dat voluit genoemd werd, met naast schilderijen, tekeningen en prenten, voorwerpen die door de eeuwen heen gebruikt waren in het huishouden, bij het werk en in de vrije tijd. Het waren die voorwerpen, aldus in 1935 Houcks' assistent G. J. Lugard jr., 'die ons het leven onzer voorouders in al zijn schakeeringen kunnen doen leeren.'

Het was dr. Houck, die het museum maakte tot iets dat de Deventenaren als het hunne beschouwden. Hij stamde uit een oud Deventer geslacht en sprak en schreef het plaatselijk dialect. Zijn schepping 'Waopen-Aorend', die jaarlijks op bezoek ging 'bie de baas op de Waoge', werd legendarisch. Ieder jaar verscheen, naast het reguliere jaarverslag, een samenspraak in dialect tussen Waopen-Aorend en de baas op de Waoge, waarin Houck het wel en wee van het museum beschreef. Het museum had een zo belangrijke plaats in de stedelijke samenleving dat het vanzelfsprekend was dat deze quasi-samenspraak in de plaatselijke krant gepubliceerd werd.

Jaar in jaar uit vermeldde het jaarverslag een lange reeks schenkingen van notabelen, waaronder zeer kostbare, en zo groeide de collectie in tal en last. Kritisch verzameld werd er niet, want ook speelgoed werd in dank aanvaard. Toen was dat bijzonder, want speelgoed was geschiedenis noch kunst en eigenlijk waren dat toch de enige museale criteria. Onbedoeld legde Houck hiermee de basis voor het huidige Speelgoed- en Blikmuseum, dat tot de belangrijkste toeristische trekpleisters van Deventer behoort. Het toeristisch argument speelde toen nog geen rol. Integendeel, het museum was van de Deventenaren en de bedoeling was, aldus een ongedateerde gids van zo'n veertig jaar geleden, dat het 'rust en inkeer schonk aan de bezoekers, die zich binnen zijn muren waagden'. Van tentoonstellingen, waarin onderwerpen uit de rijke Deventer geschiedenis werden uitgediept, was geen sprake. Dat kon ook niet met een (part time) directeur en een conciërge, die hun handen vol hadden aan het verwerken van de stroom schenkingen. De collectie groeide zo snel dat al in 1932 een dependance geopend werd in het prachtige renaissance koopmanshuis 'In de drie vergulde herinck' naast De Waag, dat de stad gekocht had, toen het in 1926 leeg kwam.

Houck bleef directeur tot zijn dood in 1939 en werd opgevolgd door zijn (ook al part time) assistent G. J. Lugard jr. Deze was archivaris van Schoonhoven, maar had zich vooral ontpopt als een gedreven schrijver over de geschiedenis van zijn voorvaderlijke stad. Zijn geschriften ademden de geest van de neo-romantiek en hij stelde zich, meer dan zijn voorganger, ten doel de geschiedenis van Deventer actief uit te dragen in het door hem beheerde museum. Hij begon daartoe met educatieve programma's voor scholen en organiseerde de eerste thematentoonstellingen in het museum. Met deze werkwijze wist hij het bezoek aan het museum snel en blijvend te doen stijgen. In 1933 trok De Waag zo'n 6.000 bezoekers per jaar. Bij zijn vertrek in 1965 waren dat er 19.500. Geen van Lugards opvolgers heeft kans gezien dat aantal

Afb. 3 In de 19e eeuw werd De Waag verbouwd tot school. Hierdoor ontstond een hokkerige structuur met gangen en klaslokalen. De foto toont de eerste etage in 1938 (Anonieme foto).

ver te overtreffen. Lugards Waag stond propvol en het was in de jaren vijftig een genoegen om, na betaling van vijftien cent, rond te dwalen door een nauwelijks begrijpelijke geschiedenis (afb. 4). Je vergaapte je aan de oude fietsen, de gereedschappen, de koekplanken, de munten (afb. 5), de wapenborden en de vaandels.

Ook Lugard had een assistent die hem hielp de geschiedenis van de stad uit te dragen. Dat was de bekende Deventer schilder en schrijver Herman Korteling, net als Lugard een neo-romanticus die talloze schoolklassen beeldend vertelde dat Deventer in de middeleeuwen een Hanze-stad was, waar fiere koggen aanlegden om stokvis te lossen, dat de Deventer grootburgers (hij is er zelf één) het recht hadden hun vee op de stadswiden te laten grazen en dat Deventer een beroemd student als Erasmus binnen zijn muren had gehad.

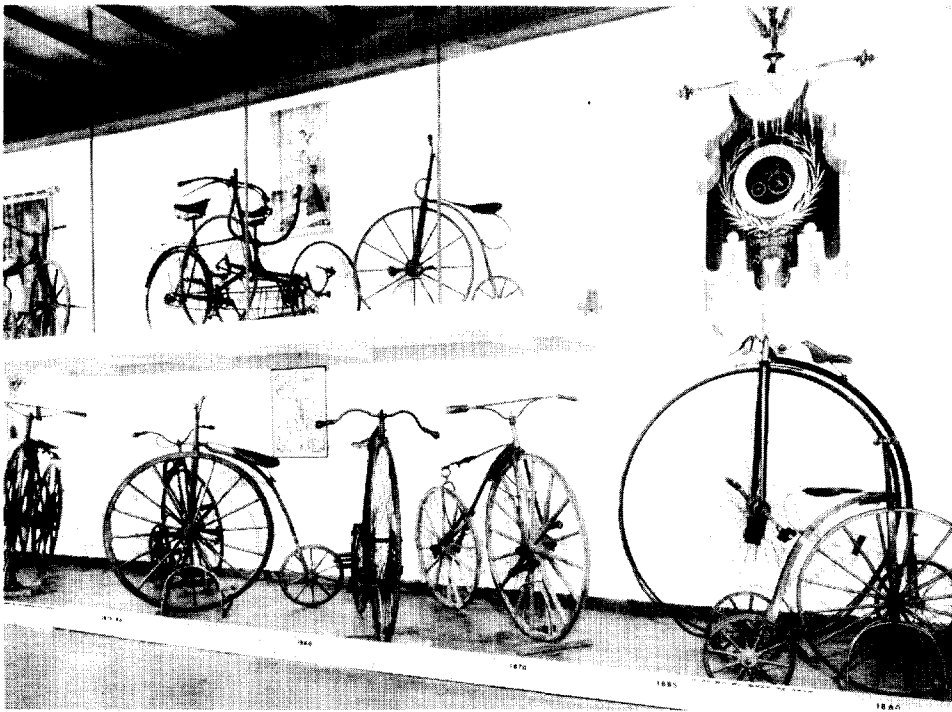
Het museum beleefde gouden tijden, maar de tijd stond niet stil. In de jaren zestig kreeg de huidige verzorgingsstaat langzaam maar zeker vorm en de exploitatie van een museum met personeel waarvoor niet alleen salarissen maar ook sociale lasten betaald moesten worden, werd voor de Vereniging De Waag steeds moeilijker. De gemeente Deventer verklaarde zich bereid het beheer en de collecties over te nemen en de Vereniging ging het museum financieel steunen bij belangrijke aankopen. In 1965 werd na 50 jaar voor het eerst een niet uit Deventer afkomstige directeur benoemd. Het was mevrouw Petra Clarijs, wetenschappelijk medewerkster bij de Dienst Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen.

Zij had ongetwijfeld de Kronkel gelezen, die Simon Carmiggelt in 1962 aan het museum wijdde. Hij had het museum bezocht en in zijn ogen was het nog voornamelijk 'een opslagplaats van voorwerpen zonder onderlinge samenhang, die men blijkbaar over de hand heeft en toch niet weg durft te doen omdat ze zo bejaard zijn'. Dat ging zelfs zover dat Carmiggelt zonder het in de gaten te hebben, de woning van de inwonende conciërge betrad, waar hij 'een hoge schemerlamp met terra kap' nog met eerbied bekeek en pas begreep dat hij het eigenlijke museum verlaten had, toen zijn oog op een televisietoestel viel. Petra Clarijs besloot tot de eerste ingrijpende veranderingen in de opstelling van het museum sinds de opening in 1915. Zij wilde van De Waag een echt museum maken, een verkleinde uitgave van het Amsterdamse Rijksmuseum. Voor de geschiedenis van Deventer was daarin weinig plaats. Voortvarend werd grote schoonmaak gehouden. Niet langer was de lokaal-historische waarde bepalend voor plaatsing van een voorwerp in de opstelling, maar de kunst-historische. Na vijftig jaar Deventer geschiedenis, Deventer dialect en Deventer directeurs, was dat wel even wennen.



De jaarverslagen uit die jaren getuigen van de grote plannen van mevrouw Clarijs. In haar eerste verslag werden de toestand van het gebouw en de tekortkomingen in het museumbeheer zo onomwonden behandeld dat de gemeenteraad van links tot rechts oprecht geschokt was. De bringer van het slechte nieuws moest het bij de raadsleden ontgelden. De wethouder nam de voortvarende directrice in bescherming. Om directeur Lugard, die juist met veel fanfare was uitgeluid te beschermen, begon hij zijn verdediging met de constatering dat er altijd een directeur was geweest, die met een 'liefhebbend moederhart dingen in de collectie heeft opgenomen, die misschien van minder belang zijn'. 'Maar', vervolgde hij, 'nu krijgen we opeens een directrice die heeft samengewerkt met één der grootste ambtelijke deskundigen (Th. H. Lunsingh Scheurleer, Sl.) en dus echt een collectie uit een andere gezichtshoek bekijkt'.

Kritiek werd deze kunstkenster in Deventer niet bespaard. Vooral toen zij een portret van de oprichter en eerste directeur dr. Houck van de hand van de Deventer schilder H. van Megeren, naar de herensociëteit De Hereeniging verbanen had, stortten de plaatselijke notabelen hun toorn over haar uit. Lof kreeg en verdiende mevrouw Clarijs voor haar aanpak van de speelgoedcollectie. In de Drie Haringen had Lugard al een speelgoedopstelling gemaakt in een vertrek dat hij 'de kinderkamer' noemde. Met haar grote liefde voor en kennis van dit onderwerp maakte zij van de Drie Haringen het eerste Nederlandse speelgoedmuseum. De verzamel-drift van haar voorgangers kwam nu wel van pas. Daarnaast wist zij zeer belangrijke speelgoedcollecties te verwerven. Zij zag als eerste het belang van het blikken mechanisch speelgoed, een typisch product van de Industriële Revolutie, en bereidde de aankoop voor van de



Afb. 4 De fietsenopstelling op de eerste verdieping van het museum in 1970. Sindsdien is de opstelling nog een aantal malen veranderd. In de nieuwe inrichting komt weer een opstelling van oude fietsen bij het thema 'economische geschiedenis'. Daarbij zal nadrukkelijk aandacht besteed worden aan de reden waarom deze opstelling in dit museum te zien is: hier stichtte in 1869 Hein Burgers de Eerste Nederlandse Rijkswiel Fabriek (Foto Dienst Verspreide Kunstvoorwerpen, R. v.d. Zwan).

verzameling van de in Deventer gevestigde schilder Jan Stekelenburg. In 1970 zorgde het voorstel voor deze aankoop, waarmee het toen enorme bedrag van f 200.000 gemoed was, in de gemeenteraad voor de nodige opschudding. Mevrouw Clarijs liet zich echter niet gemakkelijk van een eenmaal ingenomen standpunt afbrengen en de aankoop ging door. Een gouden greep, want sindsdien is het mechanisch speelgoed door verzamelaars ontdekt en is de waarde van de collectie vervoelvoudigd. Bovendien is er veel goodwill voor Deventer mee verworven.

Petra Clarijs werd opgevolgd door Otto Verhagen, eveneens afkomstig van de Dienst Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen en net als mevrouw Clarijs een kenner van antiek en schilderen. Hij richtte met de nieuw verworven collectie het Museum voor Mechanisch Speelgoed in, dat vanaf de oprichting een groot succes was. De landelijke pers stortte zich op dit nieuwe museum en vooral de eerste jaren werd het in de vakantie door duizenden mensen per week bezocht. Er werd een stichting Vrienden van Mechanisch Speelgoed opgericht en dit industriële speelgoed had zijn eigen museale plaats veroverd.

Het optimisme van het gemeentebestuur en de museumdirectie werd echter zwaar op de proef

gesteld. Drie musea was wel een rijk bezit maar kostte ook veel geld en dat op een moment dat zich boven Deventer donkere wolken samenpakten. De stad had in de jaren zeventig grote financiële problemen, die uitmondde in de status van de artikel-12 gemeente, waaraan pas in 1982 een eind kwam. De stedelijke financiën moesten gesaneerd worden en drie musea bleek teveel. Burgerij en gemeentebestuur vonden een oplossing. Op de hoek van de Boterstraat en de Brink, ongeveer 100 meter verwijderd van het museum De Waag, stonden twee 15e-eeuwse panden jammerlijk te verkommern. De Vereniging Hendrick de Keyser had restauratieplannen en zocht een goede bestemming. Bovendien wilde de Deventer blikfabrikant Thomassen & Drijver Verblifa graag zijn collectie oude en antieke blikken een museale plaats geven. Na een (te) lange periode van onderhandelen werd de oplossing gevonden: het mechanisch speelgoed, de speelgoedcollectie uit De Drie Haringen en de blikverzameling van Thomassen & Drijver Verblifa, zouden hier worden ondergebracht. Het Speelgoed- en Blikmuseum was geboren. De Drie Haringen werd als museum gesloten en ging de VVV, het kantoor van de Gemeentemusea en een gedeelte van de museale depots herbergen. Directeur C. H. Slechte, een nieuwkomer in museumland, mocht het plan gaan uitvoeren. Het was een 'master plan', maar had wel een aantal zwakke plekken. Architect ir. H. Roebbers had inmiddels de restauratie van de panden Boterstraat 1 en Brink 47 voltooid en hoe prachtig het gebouw ook geworden was, met een eventuele museale bestemming had hij weinig rekening kunnen houden. De panden waren betrekkelijk neutraal gerestaureerd. Er was geen lift voor bejaarde of invalide bezoekers, er was geen klimaatbeheersing en ook een depot ontbrak.

Uit de burgerij kwamen protesten tegen de sluiting van De Drie Haringen, waar twee stijlkamers in de 'sfeer van de Camera Obscura' ontmanteld werden, en pessimisten voorspelden het nieuwe museum een kort leven. Het is gelukkig anders gelopen. In 1983 opende drs. E. Nijpels, toen voorzitter van de VVD-fractie in de Tweede Kamer en (nog steeds) een enthousiast verzamelaar van treintjes, het museum. In 1987 ontving het museum 62.000 bezoekers, drie maal zoveel als de prognoses bij het maken van de plannen geweest waren. Het succes van dit museum baande mede de weg voor een grondige aanpak van het museum De Waag, dat in alle opzichten sterk verouderd was.

Waarom herinrichten?

Een aantal lokaal-historische musea is de afgelopen jaren opnieuw ingericht. Zo'n operatie is geen sinecure. Een bestaande opstelling is vaak in vele decennia gegroeid. Beheerders en eigenaars hebben er tijd, energie, geld en vaak veel liefde ingestoken. Voor veel vaste bezoekers is zo'n opstelling die zij hebben zien groeien en waarin zij de weg weten, dierbaar. Zij kunnen dikwijls de ontbrekende historische samenhang zelf bedenken en genieten ervan hun kennis aan vrienden en gasten mee te delen. Het zijn altijd de outsiders, die kritiek op een opstelling hebben: bezoekers uit andere steden en een nieuwe directeur of conservator van het museum. Nieuwe museumdirecteuren kijken fris en niet door veel kennis van het verleden gehinderd tegen hun nieuwe werkterrein aan. Zij weten vaak niet met hoeveel moeite alles tot stand gekomen is en zien maar al te goed wat eraan mankeert. Menig museumdirecteur droomt daarom al bij zijn aantreden van radicale oplossingen, zijn oplossingen.

Gelukkig zijn er meer partijen, die iets te vertellen hebben: een staf die er meestal al wat langer zit, de vriendenvereniging en het gemeentebestuur, dikwijls bijgestaan door een museumcommissie. De kans op lichtvaardige beslissingen is dus niet zo groot. In Deventer bijvoorbeeld zijn vele gesprekken gevoerd, voordat er van beslissingen sprake was en toen die eenmaal genomen waren, zijn noodzakelijke beveiligingen ingebouwd tegen onherstelbare fouten. In al die gesprekken hebben steeds een paar vragen centraal bestaan: wat moet een stadshistorisch museum eigenlijk zijn? Voor wie functioneert zo'n opstelling? Hoe kun je het museum voor zoveel mogelijk mensen en doelen aantrekkelijk maken? Voldoet ons museum aan de eisen, die uit de antwoorden op die vragen naar voren komen?

Na iedere discussie waren de antwoorden ongeveer gelijk: De opstelling in een stadshistorisch museum functioneert voor verschillende doel-

groepen, waaronder de eigen bevolking uiteraard de eerste plaats inneemt. Het is haar geschiedenis, die sommigen goed en anderen, nieuwkomers en kinderen, nauwelijks kennen. De plaatselijke bevolking heeft zo haar eigen specifieke belangen bij een vaste opstelling: de eigen buurt of straat, het bedrijf of de bedrijfstak waarin men werkzaam is of was, een geliefde plaatselijke schilder en, altijd, de topografie. Voor de beleving en identificatie van deze groep bezoekers is belangrijk in welke samenhang de voorwerpen zijn opgesteld en hoe ze zijn toegelicht. Autochtone bezoekers zijn vaak (terecht) zeer kritisch. Zij kennen de geschiedenis en zij weten wat daarin belangrijk was. Helaas vinden velen iets anders belangrijk.

De educatieve opzet van het museum is vooral belangrijk voor de bezoekers van de toekomst, de scholieren, en voor de bezoekers van buiten de stad. Scholieren moeten met de educatieve medewerker van het museum of met hun eigen leraar in het museum les kunnen krijgen in de geschiedenis van de stad, waarin ze opgroeien. Een serie keurig gedrukte museumlessen is daarvoor niet voldoende. Kinderen leren steeds minder van de geschiedenis, die ver weg ligt. Veel historische kennis die voor ouderen vanzelfsprekend is, is dat voor hen niet meer. Daarmee moet in een educatieve opstelling rekening worden gehouden.

Gelukkig worden plaatselijke historische musea in toenemende mate ook bezocht door cultuurtoeristen, mensen die naar een stad komen vanwege zijn monumenten of andere historische attracties. Zij kennen de geschiedenis van de stad, die ze bezoeken niet en moeten juist in het

museum een globale indruk van die geschiedenis kunnen krijgen die aansluit bij hun vaak oppervlakkige belangstelling. Tenslotte blijven er altijd de bezoekers, die aan een geschiedenisverhaal geen behoefte hebben, maar gewoon willen genieten van fraaie voorwerpen van kunstnijverheid of van mooie schilderijen.

In het museum De Waag bleek alleen deze laatste categorie bezoekers enigszins aan zijn trekken te komen. Er waren enkele populaire trekpleisters zoals een z.g. Sallandse keuken, een fraaie collectie archeologische voorwerpen en een opstelling van antieke fietsen. Van een thematische historische opstelling, die de bezoeker ook enig inzicht gaf in de geschiedenis van Deventer was geen sprake. Nergens werd de bezoeker erop gewezen dat Deventer in de middeleeuwen een van de belangrijkste handelssteden van de Nederlanden was en dat hier een bloeiende markteconomie functioneerde, terwijl steden als Amsterdam en Rotterdam nog drassige vissersdorpen waren. Ook de economische opleving in de 19e eeuw, toen Deventer in de industrialisatie van Nederland een belangrijke rol speelde, werd nergens belicht. Dat geldt ook voor andere belangrijke onderwerpen uit de geschiedenis van de stad, zoals bijvoorbeeld de ruimtelijke en architectonische ontwikkeling, die bepaald werd door de ligging aan belangrijke handelsroutes en de inklemming in een stelsel van verdedigingswerken dat tot het eind van de 19e eeuw een natuurlijke ontplooiing van de stad verhinderde. Een terechte klacht over het museum was ook de geringe aandacht in de vaste opstelling voor de geschiedenis van de eigen Deventer kunst en cultuur, zoals het be-

staan van de Deventer schildersschool in de 19e en 20e eeuw. De nieuwe opstelling van het museum zal aan al deze aspecten ruime aandacht besteden door een aantal thema's chronologisch te behandelen. De door Simon Carmiggelt gewenste samenhang tussen de voorwerpen krijgt daarin alle aandacht.

Een museumstaf kan echter wel veel willen, maar de werkwijze wordt bepaald en beperkt door enkele factoren: collectie, ruimte en personele en financiële mogelijkheden. Er moet dus gekozen worden en daarom zullen sommige thema's geen plaats krijgen in de vaste opstelling en zullen binnen de thema's die wel worden behandeld, accenten gelegd worden die bepaald zijn door de aan- of afwezigheid van bepaalde collectieonderdelen. De thema's, waarvoor geen plaats is in de museale herberg, zullen aan bod komen in het tentoonstellingsprogramma, dat zal functioneren als een onmisbare aanvulling op de vaste opstelling. De thema's die in de nieuwe opstelling wel een plaats krijgen, zijn: de ruimtelijke en architectonische ontwikkeling van de stad, de sociale en economische geschiedenis,* de cultuur- en kunstgeschiedenis, de stadsverdediging, het stadsbestuur en de kerkgeschiedenis. Belangrijke thema's als onderwijs, sport, sociale zorg en verenigingsleven zullen in de komende jaren centraal staan in het tentoonstellingsprogramma.

* Op het moment dat dit artikel geschreven wordt, worden plannen uitgewerkt om de geschiedenis van de arbeiders- en de vakbeweging onder te brengen in een gebouw elders in de stad, waar de geschiedenis van deze bewegingen geschreven is.



Alb. 5 Het Museum De Waag bezit een grote collectie Deventer en Overijsselse munten. Deze waren van oudsher opgesteld in de z.g. muntenzaal, een voormalig klaslokaal op de eerste verdieping. Aan de wand topografische prenten en tekeningen (Anonieme foto, omstreeks 1930).

Het gebouw

Om dit alles straks overzichtelijk te kunnen opstellen, moest het gebouw verlost worden van zijn hokkerige structuur. In samenwerking met architect ir. P. Ghijsen is gezocht naar een ruimtelijke indeling, die recht doet aan het karakter van het laat-gotische gebouw en aan de museale behoeften (afb. 2). De Waag beschikt over een prachtige kelder met booggewelven. Sinds jaar en dag is die ruimte gebruikt voor de opslag van voorwerpen. Respectievelijk 19e-eeuwse vaandels, fietsen en bouwfragmenten lagen hier te verteren, te roesten en te vergaan en talloze, allang niet meer gebruikte leidingen markeerden de wanden. Deze kelder wordt herschapen in een ruimte voor de opstelling over de geschiedenis van de stadsontwikkeling. Op de begane grond, waar ooit de wagens met koopwaar door brede poorten in en uit reden, bevonden zich sinds de 19e-eeuwse verbouwingen een entree, een tussenzaal waar de Sallandse keuken was opgesteld en een hokkerig achterhuis, waar tot 1965 de conciërge van De Waag en zijn gezin woonden. De entree blijft, maar de rest van de begane grond wordt getransformeerd in een grote zaal voor tijdelijke exposities. De eerste verdieping telde drie zalen en een gang. De donkere middelste zaal, waar vele tientallen jaren de muntenverzameling van het museum was opgesteld, werd de laatste jaren gebruikt voor tijdelijke exposities. Alle muren op deze verdieping zijn verdwenen, waardoor een prachtige, grote zaal is ontstaan. Hier zal de sociale en economische geschiedenis worden opgesteld. Op de tweede verdieping verandert het minst. Alleen de voormalige directeurskamer is verdwenen. Op deze plaats wordt een 19e-eeuws atelier van een Deventer schilder en een galerij van Deventer schilders ingericht. Het atelier wordt een redelijk waarheidsgetrouwe reconstructie van het atelier van de schilder C. Jansen Vredenburg, waarvan het museum een gedetailleerd schilderij bezit. Op deze verdieping komen ook de thema's stadsverdediging, stadsbestuur en kerkgeschiedenis. De z.g. zilverzaal wordt als enige 19e-eeuwse ruimte gehandhaafd, omdat deze zaal zeer harmonieuze afmetingen heeft en gedomineerd wordt door een rijke 17e-eeuwse schouw uit een Deventer patriciërshuis. De verbouwing zal vlak voor de zomer van 1988 gereed zijn en in september wordt het museum (gedeeltelijk) weer voor het publiek opengesteld. De definitieve openstelling zal pas in 1990 plaatsvinden met de tentoonstelling Het Waagstuk, waarop verleden en heden van de Nederlandse Waagebouwen behandeld worden.

Werkwijze

Hoe is het mogelijk dat een stad, die pas in 1982 van de artikel-12 status verlost werd, een operatie-museum uitvoert, die haar meer dan f 1.000.000 kost?

Toen in 1984 voorzichtig geopperd werd dat het historisch museum aan een grote beurt toe was, erkende iedereen de noodzaak. De kostbare samenvoeging van de speelgoedmusea was echter nog maar net achter de rug en niemand wist hoe zo'n plan gefinancierd zou moeten worden. Het was de Vereniging De Waag, die een voorzet gaf. Het bestuur besloot f 50.000 beschikbaar te stellen voor de materiële herinrichting als de gemeente de noodzakelijke bouwkundige aanpassingen betaalde. De wethouder van cultuur schoot keurig in en de gemeenteraad stelde een bedrag beschikbaar van in totaal f 150.000 voor de verbouwing. Dat zou een uiterst eenvoudige verbouwing worden met als belangrijkste onderdelen het verwijderen van een aantal 19e-eeuwse muren, het installeren van een extra trappenhuis en het geschikt maken van de kelder als expositieruimte. Dit krediet bleek zelfs hiervoor te klein en bovendien leken er bouwkundige belemmeringen te zijn, die veroorzaakt werden door de eeuwenlange scheefstand van het gebouw. Goede raad was letterlijk duur en een wetenschappelijk onderzoek moest uitwijzen of het verwijderen van de niet-dragende binnenmuren inderdaad gevaar voor het 460 jaar oude monument opleverden. Het hierdoor verkregen uitstel leidde tot bezinning. Als er nu toch ingrijpend gebroken zou worden, moesten dan niet meteen zodanige voorzieningen getroffen worden dat echt professioneel museumbeheer mogelijk werd? Het Centraal laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap werd ingeschakeld om te adviseren over een klimaatbeheersingsinstallatie, de eerder wegens de kosten uit de plannen verdwenen lift werd opnieuw in de discussies betrokken en ook een depotruimte, die het museum pijnlijk miste, ging weer tot de mogelijkheden behoren. Architect Ghijsen, de behorende gemeentelijke dienst ROW, de politiek, de Vereniging De Waag, de museumcommissie, de museumdirectie en verschillende ambtelijke diensten staken de hoofden bij elkaar en een nieuw programma van eisen was het resultaat. De kosten bedroegen ruim een miljoen gulden. Op 27 oktober besloot de gemeenteraad dit bedrag beschikbaar te stellen.

Nawoord

De herinrichting van De Waag vindt plaats op een moment dat educatieve medewerkers 'public relations officers' genoemd worden en directeuren 'managers'. In menig nieuw in te richten museum bepalen niet meer de conservators de inrichting, maar vormgevers. Na de aandacht voor het geschiedenisverhaal in voorwerpen, waarvan het Amsterdams Historisch Museum een voorbeeld is, ligt de nadruk weer op de esthetiek en worden vermogens uitgegeven aan speciaal ontworpen vitrines en opstellingen die misschien ogen strelen, maar waarin het verschaffen van historisch inzicht ondergeschikt gemaakt is aan het *design*. Er is natuurlijk alles voor te zeggen om spots te richten op topstukken en deze smaakmakers van de collectie extra aandacht te geven. Dat moet dan echter wel gebeuren in een opstelling die, door samenhang tussen voorwerpen en geschiedenis, als hoofddoel heeft de eigen stedelijke geschiedenis zichtbaar te maken.

De herinrichting van het museum De Waag gebeurt zonder vormgever. De architect is wel nauw betrokken bij de keuze van de verlichting, de keuze van de vitrines en de ruimtelijke indeling. Het historische verhaal wordt tot in details gemaakt door de staf, die ook de voorwerpen selecteert, de teksten schrijft en het museum daadwerkelijk inricht, daarbij geholpen door een kleine groep deskundigen uit burgerij, onderwijs en gemeente. Betekent dit dat de nieuwe opstelling al ouderwets is, wanneer hij klaar is? De tijd en vooral de reacties van het publiek zullen het leren.

C. H. Slechte

Een 12e-eeuwse watermolen uit Escharen, Gemeente Grave

In Escharen (Noord-Brabant) werden in 1985 maalstenen en houten onderdelen gevonden van een watermolen (waarschijnlijk van het onderslagtype), welke aan een verzande vroegere loop of zijtak van de rivier de Raam gelegen heeft. Blijkens de geschreven bronnen dateren de oudste Brabantse watermolens uit mogelijk de 8e, maar in ieder geval de late 9e en de 10e eeuw. Deze molen dateert gezien de bijbehorende mobiele vondsten (aardewerk, munten, leer) uit de 12e eeuw.

In Escharen (Gemeente Grave) werd ten zuiden van de Beersche Maasweg op de westelijke oever van de Raam in oktober 1985 een visvijver gegraven (afb. 1). Aan de oostelijke rand van die vijver zijn resten van een vermoedelijke knuppelweg gevonden.¹ Tevens kwamen fragmenten van een beschoeiing aan het licht. Meer naar het midden van de toekomstige vijver stuitten enige amateur-archeologen, onder wie T. Bertisen, M. Koolen en J. de Wit (Grave), op enkele palen. Vanwege de richting werd aanvankelijk gemeend dat zij behoorden bij de ca. 50 m verder gelegen knuppelweg. Die mening werd herzien toen bleek dat de palen onderdeel uitmaakten van een bijna vierkante constructie (ca. 5 x 4 m). Voorzover de natte omstandigheden dat toelieten hebben de amateurs in het weekend van 19 en 20 maart 1986 die constructie vrijgelegd. Daarbinnen verzamelden zij bewerkt hout, veel fragmenten van molenstenen, enige munten en aardewerk. Tot de vondsten behoorden verder nog enkele voorwerpen van metaal en steen, alsmede leerfragmenten. Het zand uit de visvijver werd vervoerd naar vier plaatsen in de buurt. Daarvan lagen er drie in de gemeente Grave en een in Wanroy. Deze vier plaatsen werden door de amateurs ook afgezocht. Dat leverde nog meer bewerkt hout, aardewerk, fragmenten van molenstenen en munten op. Zekerheid dat deze vondsten uit de visvijver afkomstig zijn bestaat, omdat scherven, op verschillende plaatsen gevonden, aan elkaar pasten.

Volgens waarneming van de opgravers bevond de vindplaats zich in de opgevlude oudere loop van het riviertje de Raam, dat zich had ingesnedden in het dekzand. Onderin de opvulling van de 8 m brede loop werd zand op ca. 1,90 m onder het maaiveld afgedekt door een ca. 25 cm dik veenpakket. De vondsten kwamen te voorschijn uit en vanonder dat veen. Op het veenpakket rustten verschillende lagen zand en klei. De bouwvoor was ca. 20 cm dik.

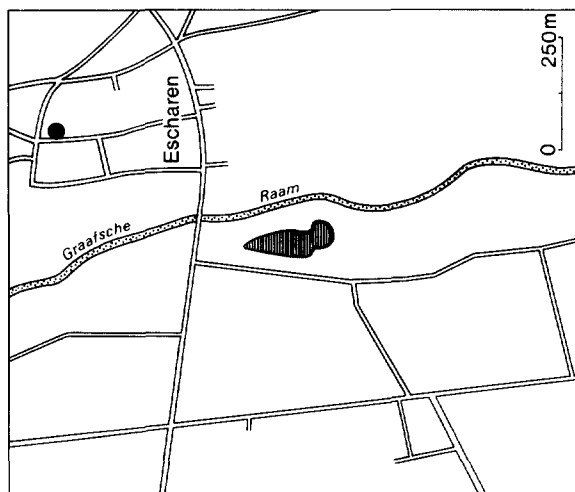
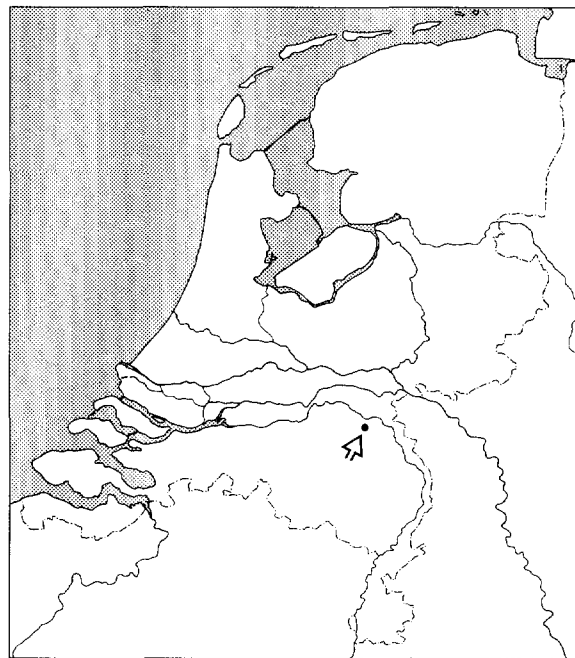
De samenstelling van het vondstcomplex, in het bijzonder het bewerkte hout en de stukken molensteen, toont aan dat hier een tot dusver onbekende watermolen gestaan heeft.

Een nadere beschouwing van de molenonderdelen

laat uitspraken toe over de vermoedelijke functie en inrichting van het gebouw.

Tot op heden is over de middeleeuwse watermolentechnologie maar weinig bekend. De spaarzame literatuur over watermolens maakt meestal geen melding van historisch-technische ontwikkelingen.² Hooguit blijkt soms impliciet de overtuiging, dat we in de nog bestaande molens een soort oer-type moeten zien dat sinds de jaren van zijn introductie ongewijzigd is gebleven.³ Aan de hand van archeologische gegevens zou zo'n overtuiging wellicht op haar

Afb. 1 Plaats van de visvijver.



* J. Scheirs is psycholoog en vrijwillig molenaar in Oisterwijk. Zijn adres is Loostraat 2, 5081 VB Hilvarenbeek. W. Verwers is provinciaal archeoloog van Noord-Brabant en is verbonden aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort.

De auteurs danken Nico Roymans, die hen op de vondsten attent maakte, en Jo de Wit, voor de door hem verleende medewerking bij de beschrijving van het materiaal.

De afbeeldingen werden vervaardigd door de fotoafdeling en tekenzaal van de ROB te Amersfoort.

Voor de literatuur waarnaar in de noten wordt verwezen, zie de lijst op het einde van dit artikel.

waarde kunnen worden geschat. Maar de bijdragen vanuit deze discipline waren tot op heden slechts gering.⁴ In het hierna volgende wordt eerst in het kort de oudste watermolengeschiedenis besproken. Vervolgens komen de verschillende vondstcategorieën aan de orde, en tenslotte zullen bij wijze van afsluiting enige voorzichtige conclusies over de onderhavige molen worden geformuleerd. Die conclusies kunnen, naar gehoopt wordt, dienen als uitgangspunten voor verder onderzoek.

Watermolens in geschreven bronnen

De door water gedreven molen uit de lage landen, die met een verticaal waterrad, lijkt in de Romeinse tijd te zijn ontwikkeld, doch eerst geruime tijd daarna, vanaf de 5e en 6e eeuw, op grotere schaal tot West-Europa te zijn doorgedrongen.⁵ Restanten van watermolens uit die vroege periode zijn in ons land onbekend. Ook in het land van hun vermoedelijke herkomst, Italië, zijn archeologische gegevens uit die tijd schaars.⁶

In Nederland worden de oudste vermeldingen van watermolens traditioneel in verband gebracht met oorkonden uit de 8e eeuw, die schenkingen aan Sint Willibrord behelzen. De oorkonden lijken voor het merendeel betrekking te hebben op Noord-Brabant. In deze oorkonden komen als mogelijke watermolen-aanduidingen de begrippen 'farinarium' en, frequenter, 'watriscafo' (of 'watriscaco') voor.⁷ Bij het eerstgenoemde begrip is het duidelijk dat daarmee op een maalderij-inrichting gedoeld wordt. Maar het is ook mogelijk dat met 'farinarium' een door dieren gedreven molen en geen watermolen wordt aangeduid. Hoewel men in het algemeen de mening is toegedaan dat diermolens (i.c. rosmolens) ouder zijn dan watermolens, ontbreekt ten aanzien van het bestaan van de eerstgenoemde soort molens in de vroege middeleeuwen elk concreet gegeven.

Het begrip 'watriscafo' plaatst ons eveneens voor interpretatie-problemen. Het lijkt een inheems woord met een Latijnse uitgang, of een samenstelling van een inheems en een Latijns deel die 'bouwsel in of aan het water' zou kunnen betekenen.⁸ Een verwijzing naar een watermolen behoort tot de mogelijkheden, maar voor de hand liggend is dat niet. Wampach (1929) associeerde het woord immers niet met een molen, maar vertaalde het met 'Wasserbrunnen', hetgeen in ons land slechts op een waterput betrekking kan hebben gehad.⁹ De onzekerheid wordt vergroot door het feit dat elders (in Italië en Frankrijk) de gangbare woorden voor watermolen 'molinum', 'molendinum' of ook wel 'farinarium' blijken te zijn.¹⁰ In ons land duikt de aanduiding 'molendinum' niet voor het jaar 889 op.¹¹ Naar men wil zou het hier om een

molen in de Betuwe, bij Tiel gaan. Algemeen lijkt de term 'molendinum' eerst later gangbaar te worden: in Gelderland vanaf de 10e eeuw en in Noord-Brabant vanaf de 12e.¹² De eerste onbetwistbare en te localiseren vermelding ('molendinum') van een watermolen in Noord-Brabant betreft dan ook de molen van Stipdonk in 1179.¹³

Samenvattend kan gesteld worden dat de geschreven bronnen geen uitsluitsel geven over de datering van de vroegste watermolens in Nederland. Mogelijk bestonden ze al in de 8e eeuw in de provincie Noord-Brabant. In ieder geval waren er watermolens in Nederland vanaf de late 9e en 10e eeuw.

De vondsten

Aardewerk

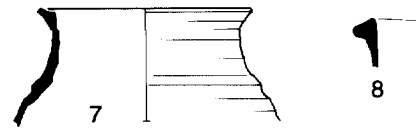
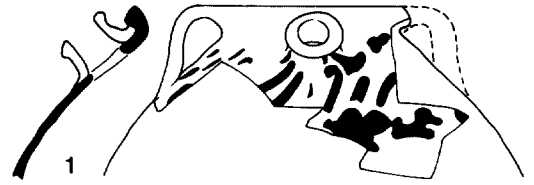
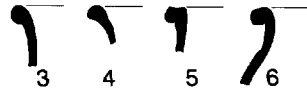
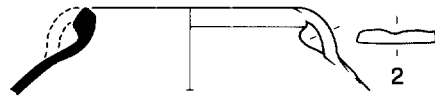
Van de ongeveer 170 scherven draaischijf-aardewerk behoorde vrijwel het gehele complex tot het zogenaamde echte Pingsdorf-materiaal (determinatie A. Bruijn, ROB). Het ging vooral om geel-beige aardewerk dat zowel hard- als zachtgebakken is aangetroffen. Een tiental wandscherven was grijs-bruin. Dat baksel toonde overeenkomsten met het Vroege Steengoed.

Drie randen waren afkomstig van de bekende Pingsdorf-tuitpotten. Ter weerszijden van een kleine tuit bevond zich een breed bandoor (afb. 2:1-3). De vijf overige randen behoorden tot gewone Pingsdorf-potten (afb. 2:4-7). Afb. 2:8 toont een rand van een Andenne-kan. Het handgemaakte materiaal bestond uitsluitend uit fragmenten van kogelpotten. Bijna alle randen toonden een dakvormig profiel (afb. 3). Van de ongeveer 60 exemplaren behoorde bijna de helft tot het Paffrath-aardewerk (afb. 3:1). Drie randen van kogelpotten hadden een afwijkende vorm: twee waren min of meer verticaal (afb. 3:2-3) en de laatste schuin uitstaand (afb. 3:4). Deze aardewerk-vondsten kunnen gedateerd worden in de 12e eeuw. Tenslotte zijn er ook nog zeven gewichten van gebakken klei aan het licht gekomen. De kleur daarvan liep uiteen van blauwgrijs tot roodbruin. Bij de rechthoekige exemplaren bevond zich een gat in de hoek of in het midden (afb. 4:1-2). Van de min of meer driehoekige gewichten hadden sommige afgeplatte zijden (afb. 4:3-5). Het kleinste stuk had een rechthoekige vorm (afb. 4:6).

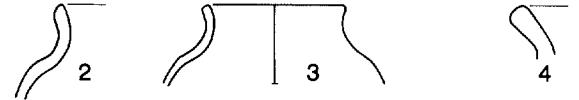
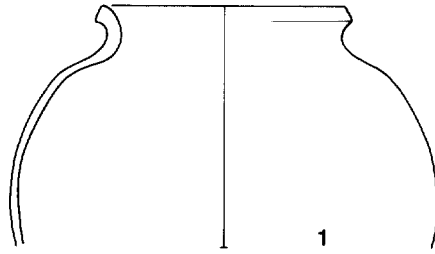
Metaal

De metaalvondsten die van verschillende vindplaatsen afkomstig zijn (zie boven), zijn door gebrek aan goede parallellen moeilijk te dateren. Het aardewerk en enige andere vondsten laten een datering toe bin-

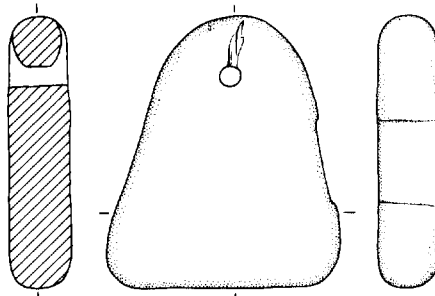
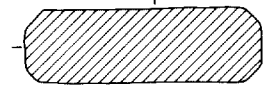
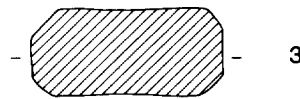
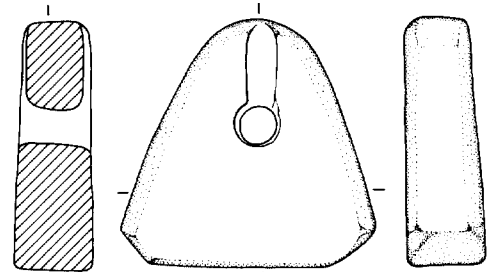
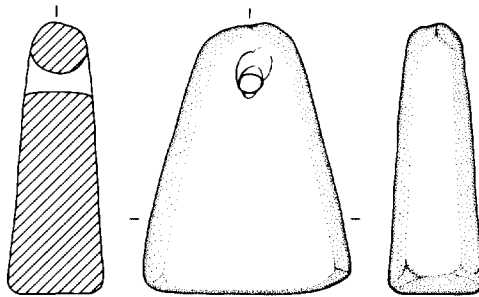
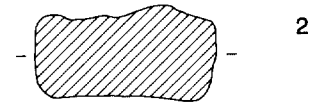
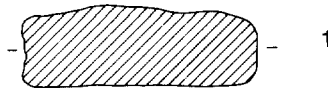
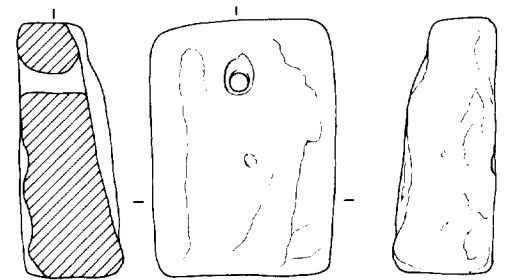
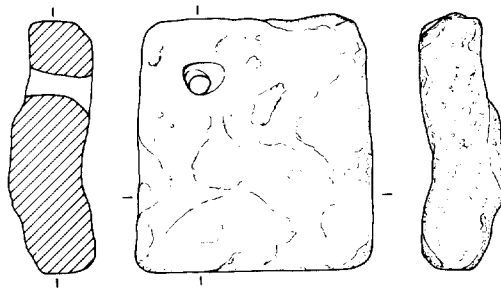
Afb. 2 Draaischijf-aardewerk. Schaal 1:4.



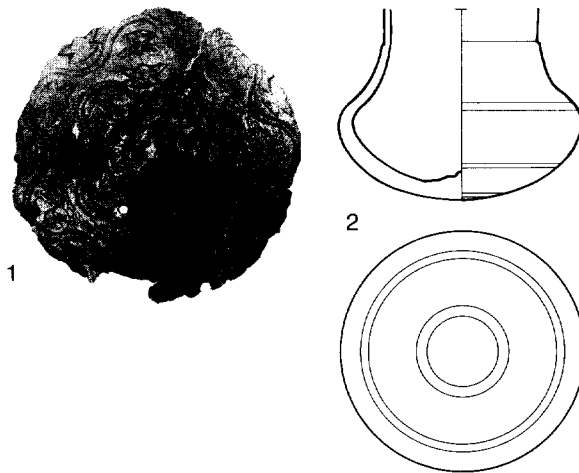
Afb. 3 Handgemaakt aardewerk. Schaal 1:4.



Afb. 4 Gewichten van gebakken klei. Schaal 1:4.



Afb. 5 Bronzen voorwerpen. Schaal 1:2.



nen een periode van ruim een eeuw. Daarom is het aannemelijk dat de metaalvondsten in dezelfde tijd gedateerd kunnen worden. Tot het aardewerk behoort een vijftal scherven dat afwijkt van deze datering. Wellicht is het daarom niet uit te sluiten dat enkele metaalvondsten ook anders gedateerd dienen te worden.

Twee bronzen voorwerpen vormden vermoedelijk het uiteinde van een paal. Het ene beslag had de vorm van een licht gebogen deksel (afb. 5:1). De bovenzijde ervan toont een groefversiering, waarvan de groeven verzilverd waren. In het midden van de plaat waren twee gaatjes voor een nagel aangebracht. Dergelijke gaatjes waren ook aan de rand aanwezig. Omdat de rand van de plaat niet volledig bewaard is gebleven, zijn tenminste drie gaatjes herkend, waarvan twee tegenover elkaar.

Het andere bronzen voorwerp was een nogal zwaar uitgevoerde knop met een eenvoudige groefversiering (afb. 5:2). Verder kunnen nog vermeld worden zes fragmenten van koperen plaatjes, die bestemd waren voor reparatie van een bekken, en vier hoefijzers. In vergelijking met andere, even oude hoefijzers, is het grote formaat opvallend. De vraag rijst dan ook of de hoefijzers uit Escharen uit dezelfde tijd als de watermolen dateren. Tenslotte is een tiental munten verzameld. Het gaat om Utrechtse en Duitse penningen die uit de 11e en 12e eeuw dateren (determinatie Koninklijk Penningkabinet, Leiden).

Leer

Onder de vondsten bevonden zich zes fragmenten leer. Twee ervan waren door de aanwezigheid van riemlussen opmerkelijk. Het ene was de bovenzijde van een schoen, waarop drie paar gesneden lussen waren aangebracht. Bovendien was de zoolnaad bewaard gebleven. Op het andere fragment bevonden zich kleinere gaten voor een riempje, waardoor geregen lussen ontstonden. Volgens O. Goubitz (ROB) waren beide fragmenten afkomstig van schoenen die in de 12e en 13e eeuw in gebruik waren.

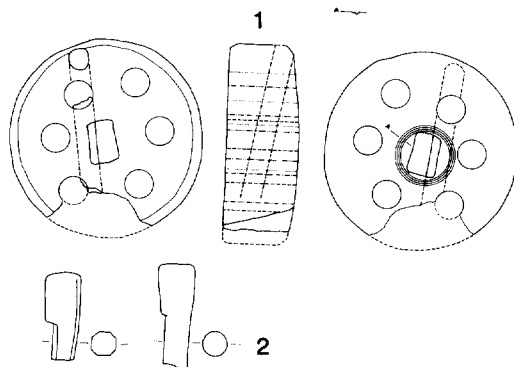
Bewerkt hout: een houten wiel uit het gaande werk

Een unieke vondst betrof een eikehouten wiel uit het gaande werk van de molen (afb. 6:1). Het wiel had een zeer klein formaat (diameter 23 cm); zowel de relatief grote dikte van de houten schijf (7,5 cm) als ook twee bij het wiel behorende kammetjes (van de zes oorspronkelijke; afb. 6:2), maakten duidelijk dat het hier om een kamwiel van het type bonkelaar ging. Een dergelijk wiel wordt ook wel een kroonwiel genoemd. In twee van de zes ronde gaten zaten nog de resten van twee andere kammen, waarvan de koppen en de staarten waren afgebroken. De steek (de afstand hart tot hart tussen de kammen) was bijzonder klein: ongeveer 6 cm. Ook de kamkoppen zelf waren licht uitgevoerd. Midden in het wiel bevond zich een rechthoekig gat (ongeveer 5,5 x 3 cm). Daarin was bevestiging van een, wederom lichte, doorgaande spil mogelijk middels een nog in de wielschijf aanwezige en door een in het vlak van de schijf geboord gat gaande houten nagel. Dit betekent waarschijnlijk dat de spil eveneens van hout is geweest. Op één zijde van de schijf waren rond het centrale gat duidelijke slijfsporen waarneembaar. Gezien deze slijfsporen heeft het wieltje waarschijnlijk horizontaal aan een verticale spil gehangen, waarbij het rustte op en draaide over een ring, borgpen of verdikt gedeelte van de spil. De afmetingen wezen erop dat door het wieltje zeer geringe krachten werden overgebracht. Dit laatste, alsmede de bevestiging op een vermoedelijk houten spil en de uitvoering als kroonwiel wijzen erop dat het wiel waarschijnlijk niet gediend heeft voor de aandrijving van molenstenen. Immers, dan moet ten behoeve van het maalproces een beweging van het wiel in verticale richting mogelijk zijn, zonder dat de overbrenging wordt gestoord. En dat is bij dit type wiel moeilijk te verwezenlijken. Ons zijn ook geen oude afbeeldingen of bestaande molens bekend waarbij een kroonwiel een dergelijke functie heeft. Het enige kroonwiel in een middeleeuwse water-korenmolen was waarschijnlijk het wiel op de as dat het gehele gaande werk aandreef. Maar de afmetingen daarvan waren veel groter dan die van het onderhavige wiel.

Het is aannemelijk, dat we in het wiel geen onderdeel van een korenmolen maar van een oliemolen moeten zien. Een onderdeel van het productieproces van olie is namelijk het verwarmen van het oliehoudende zaad in een ijzeren pan, die op een primitief vuur wordt gestookt. De eerste bewerking is het kneuzen of pletten van het zaad, daarna wordt het verwarmd en tenslotte wordt met behulp van heien de olie uit het zaad geperst.

De algemene benaming voor de vuurplaats in een

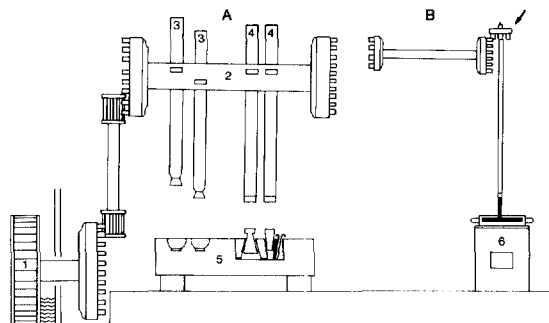
Afb. 6 Vondsten van bewerkt hout. 1. Houten wiel uit het gaande werk. 2. Twee losse kammen. De verschillende afwerking van de twee kammen kan erop duiden dat ze niet beide uit hetzelfde wiel afkomstig zijn. Schaal 1:3.



oliemolen is vuister. In de pan van het vuister bevindt zich een roerwerk, dat aangedreven wordt door een klein wiel van het type kroonwiel, zoals in Escharen gevonden. Beschouwing van de tekeningen van in Bernet Kempers' werk over oliemolens maakt duidelijk welk wiel bedoeld wordt en ook, dat men in de oliemolen tevergeefs zal zoeken naar een andere functie voor een dergelijk klein wiel.¹⁴ Vergeleken met de inrichting van een oliemolen was die van een korenmolen zeer eenvoudig, daar het gaande werk naar alle waarschijnlijkheid uit niet meer dan twee in elkaar grijpende wielen bestond (zie verder onder **De Molenstenen**); daar kan men het gevonden wiel dus evenmin onderbrengen.

Indien onze interpretatie van de functie van het wiel juist is, vinden we hier een vroeg voorbeeld van een zogenaamde dubbele watermolen. Naast oliemolen was de molen, gezien de gevonden molenstenen, immers onmiskenbaar ook korenmolen. Het oliemolengedeelte bevatte reeds een vuister. Maar hoe werd het zaad in eerste bewerking gekneusd? Bernet Kempers veronderstelde dat het kneuzen van oliehoudend zaad zoals we dat nu nog kennen, namelijk onder op hun kant lopende stenen van arduin (de koller-gang), een latere ontwikkeling was en dat het werk in een oliemolen aanvankelijk geheel zonder stenen plaatsvond.¹⁵ Kneuzen of pletten op de oudste wijze zou niet via wringing door zware kantstenen, maar door middel van verbrijzeling door eikehouten stampers, die door het molenmechanisme konden worden opgetild en daarna losgelaten, zijn geschied. Steun voor deze veronderstelling vindt men in de Vlaamse molengeschiedenis.¹⁶

In het onderhavige geval vinden we geen bewijs, maar wel een indicatie dat de bovengenoemde visie ook voor ons cultuurgebied zou kunnen kloppen. Immers, temidden van honderden kilo's molensteenfragmenten van tefriet (voor het malen van graan),



Afb. 7 Schematische weergave van de inrichting en werking van een water-olievorming. De aandrijving van het gaande werk geschiedt door het waterrad (1). Op de wentelas (2) zijn nokken aangebracht, waarmee zowel de stampers (3) als de heien (4) kunnen worden opgetild. In het slagblok (5) bevinden zich links de stamperspotten en rechts een lade. Het olie slaan vindt plaats door het aandrijven en lossen van de in de lade geplaatste wiggen, waartussen het in zakjes gedane zaad zich bevindt. Van tevoren is het zaad dan al geplet onder de stampers en verwarmd in een pan op het vuister (6). In de pan bevindt zich een roerwerk. Het aangedreven wielje daarvan (zie pijl) is het wiel dat in Escharen werd gevonden. De gedeelten onder A en B moet men zich in werkelijkheid gekoppeld denken. De horizontale as onder B wordt met een haakse overbrenging aangedreven door de wentelas. Omwille van de duidelijkheid is het gedeelte onder B echter in het vlak van de tekening gebracht en daarmee los komen te staan van A. Voor algemene informatie over oliemolens raadplege men Bernet Kempers (1962).

werd geen enkel fragment aangetroffen dat van een koller-gang afkomstig zou kunnen zijn. De hier veronderstelde combinatie van molenfuncties en de toepassing van een stampwerk in plaats van een koller-gang is weergegeven op een anonieme prent van omstreeks 1460, die een molen in de stad Brugge laat zien.¹⁷ De prent toont twee afzonderlijke gebouwen, op elke oever één en met de beide functies gescheiden. Ooit was deze combinatie en situering van bedrijfheden zeer algemeen. Veel nog bestaande watermolens, met name in Noord-Brabant, dragen er de sporen van. Of ook de middeleeuwse molen uit Escharen uit twee gebouwen bestond is, gezien het feit dat er geen systematisch onderzoek heeft plaatsgevonden, achteraf moeilijk uit te maken. In afb. 7 is de mogelijke inrichting van een vroeg type water-olievorming, nog zonder kantstenen dus, schetsmatig weergegeven. Ook de waarschijnlijke plaats en functie van het gevonden wielje zijn daar afgebeeld.

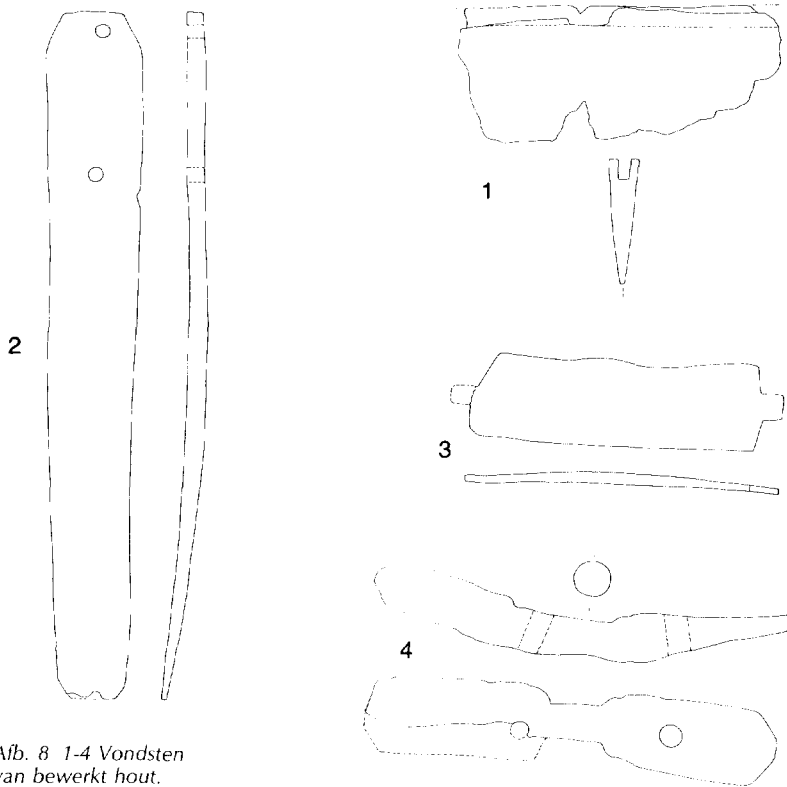
Het overige houtwerk

Het overige houtwerk is voor een groot deel niet nader te identificeren. Dat is niet verwonderlijk, als men beseft dat het hier om een waarschijnlijk geheel houten gebouw ging, gefundeerd op palen en met een vermoedelijk uitgebreid houten sluis- en stuwwerk in de onmiddellijke nabijheid.

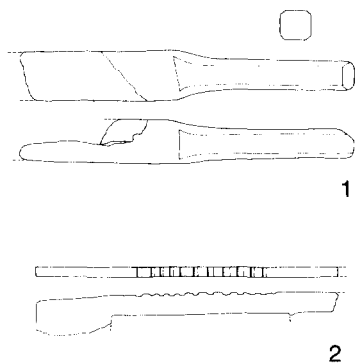
Er zijn meerdere stukken hout (eikehout) gevonden met naar verhouding veel gaten voor toognagels of pennen, hetgeen kan duiden op hergebruik. Een bepaling van de functie wordt erdoor bemoeilijkt. Onmiskenbaar was de vondst van een plank met aan de ene zijde een groef en aan de andere zijde bossingen (afb. 8:1). Deze plank zal deel uitgemaakt hebben van een verticale beschieting, mogelijk van de buitenwanden van de molen.

Opmerkelijk was verder een drietal dunne, langwerpige planken, met een tweetal gaten aan één uiteinde (afb. 8:2). Het is aanlokkelijk om hierbij aan (gedeelten van) de schoepen van het waterrad te denken. Er blijven echter te veel vragen onbeantwoord, bijvoorbeeld ten aanzien van de bevestiging van de schoepen aan de armen of velgen van het rad, om deze associatie waarschijnlijk te kunnen achten; voor een goede bevestiging hebben de twee gaten ongetwijfeld te weinig mogelijkheden geboden.

Andere houten onderdelen waren een ronde funderingspaal van 3 m, die over ongeveer een derde van zijn lengte was aangepunt, en een tweetal door hun karakteristieke vorm en symmetrie opvallende voorwerpen, waarvan elke speculatie over de betekenis achterwege moest blijven. Voor de volledigheid worden zij hier toch weergegeven (afb. 8:3-4). Verder maakte een gedeelte van een handvat (afb. 9:1) deel



Afb. 8 1-4 Vondsten van bewerkt hout. Schaal 1:3.



Afb. 9 1-2 Vondsten van bewerkt hout; vermoedelijk molenonderdelen. Schaal 1:3.



Afb. 10 De arkvloer; zij- en bovenaanzicht. Schaal 1:6.

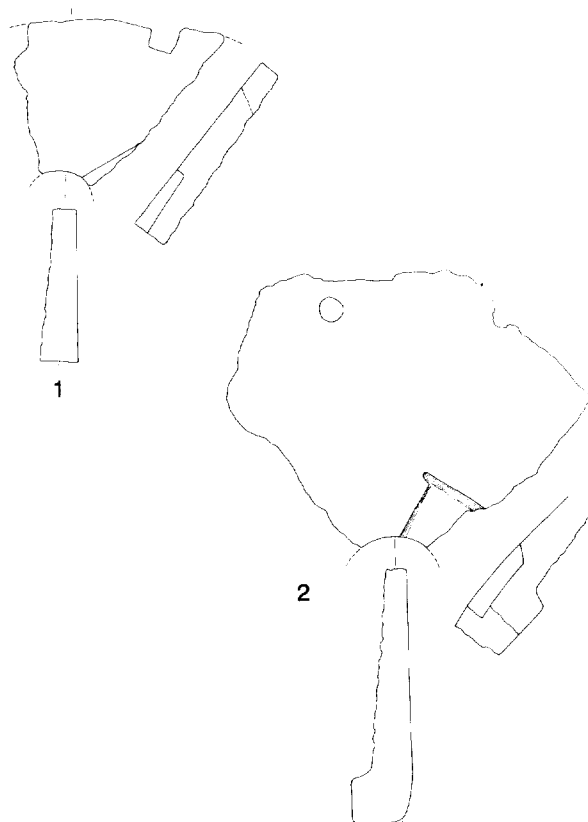
uit van de vondsten, alsmede een plat stukje hout met een verbreding aan oorspronkelijk beide uiteinden en hoekige inkepingen aan één lange zijde (afb. 9:2). Beide laatstgenoemde onderdelen hebben mogelijk tot de moleninrichting behoord. Zij doen denken aan ook nu nog toegepaste vormen en waren misschien respectievelijk onderdeel van de lichtboom, dat wil zeggen de hefboom waarmee de afstand tussen de beide molenstenen en daarmee de fijnheid van het meel kon worden geregeld, en van het mechanisme waarmee de graantoevoer naar de stenen kon worden bepaald. De inkepingen van het laatste voorwerp doen in ieder geval aan een fijne instelmogelijkheid

denken. Onzeker blijft evenwel, en dan met name ten aanzien van het handvat, of het hier wel specifieke molenonderdelen betreft.

Een laatste interessante vondst was een zwaar, bootvormig stuk hout met een vlakke, behakte onderzijde en een bovenzijde die in de lengte en de breedte hol was uitgehakt (afb. 10). De meest aannemelijke interpretatie is dat dit onderdeel een plaats heeft gehad buiten de molen, en wel onder het schoepenrad om daar het water te geleiden en uitspoeling van de grond te voorkomen. Benamingen hiervoor zijn vloedbeun of arkvloer.¹⁸ Wij geven, gezien het meer algemene karakter, de voorkeur aan de tweede term. Het gaat hier om de arkvloer onder een onderslagrad. Dat is een rad waarbij het stromende water steeds de onderste schoepen raakt. Dit type is algemeen voor streken met beken die een gering verval kennen en traag stromen, maar die daarentegen redelijk veel water hebben.¹⁹ Het onderslagrad is kenmerkend voor de Noordbrabantse molens. Nu is een gewelfde arkvloer die de kromming van het rad volgt, zoals hier het geval lijkt te zijn, geen algemeen verschijnsel, maar eerder een aspect van de vele technische verbeteringen die in de loop van de 19e eeuw aan de watteraderen werden uitgevoerd.²⁰ Toch moet dit type arkvloer ook vroeger zijn toegepast, hetgeen blijkt uit het feit dat Reynolds (1983) verwijst naar een 'tight fitting wooden through' als watergeleider onder een Brits onderslagrad uit de 3e eeuw.²¹ Uit de afmetingen van de geleider konden in dat geval ook de breedte en de diameter van het rad worden afgeleid. Ook bij de Escharense molen is getracht op deze wijze de afmetingen van het rad te benaderen. We komen dan op een breedte van ongeveer 30cm en een diameter die tussen de 1,80m en 3,40m zal hebben bedragen. Indien de planken uit afb. 8:2 inderdaad als schoepen moeten worden gezien, dan zouden zij, met tweetallen in hun lengterichting naast elkaar geplaatst, precies de breedte van het rad kunnen hebben gevormd. Zowel de breedte als de diameter van het rad zijn aanzienlijk kleiner dan wat we nu nog aan onderslagraderen kennen. De kleinste diameter van een nog bestaand rad in Nederland is 4,4m, terwijl voor Brabantse begrippen de diameter al helemaal klein te noemen is: raderen met een diameter die varieert tussen de 5 en 7m zijn daar gebruikelijk.²² Anderzijds komen de afmetingen van het gevonden rad overeen met die van een Drents onderslagrad uit de 10e of 11e eeuw, waarvan de diameter ongeveer 1,50m en de breedte ongeveer 37cm zou zijn geweest; overigens waren de afmetingen van dat laatste rad volgens de auteurs 'met vrijmoedigheid' bepaald.²³ Naast overeenkomsten met dit middeleeuwse rad zijn er ook parallellen met duidelijk oudere raderen, zij het niet uit onze streken. Een in

Afb. 11 Fragmenten van molenstenen van tefriet. Schaal 1:3.

1. Doorsnede, onder- en zij-aanzicht van een looper. 2. Doorsnede, onder- en zij-aanzicht van een looper met opstaande rand rond het kropgat.



de lava geconserveerde afdruk van een houten rad uit Venafro (Zuid-Italië), stammend uit de 1e eeuw, had een diameter van 1,85m en een breedte van 30cm. Van een ander Romeins rad uit Groot-Brittannië (uit de 3e eeuw) waren de afmetingen 3-3,6m bij 36cm. Beide waren van het onderslagtype.²⁴

Ondanks de variatie in diameter-maten bij deze oudste raderen is de overeenkomst met het rad van Escharen opmerkelijk. In ieder geval laat de toestand uit onze eeuw geen verhoudingen van het schoepenrad zien die vanaf het begintijdperk der molens onveranderd zijn gebleven. De veronderstelling lijkt dus gewettigd, dat het schoepenrad uit de late middeleeuwen kleiner was en veel minder vermogen had dan dat van enkele eeuwen daarna, en dat het de globale afmetingen van de oudste waterraderen had behouden.

Bewerkte steen

Deze vondstcategorie bestond uit fragmenten van molenstenen, slijpstenen en een onbepaald voorwerp, dat uit hetzelfde materiaal als de molenstenen vervaardigd was.

De molenstenen

Het vermoedelijk geringe vermogen van de boven beschreven molen weerspiegelt zich ook in het formaat der molenstenen. Uit de grootste fragmenten die gevonden waren viel af te leiden dat de diameter der stenen ongeveer 80cm was, met een diameter van het kropgat van ongeveer 12cm (afb. 11). De fragmenten molensteen waren over het algemeen zeer dun; sommige stukken waren dikker, tot 16cm toe. Daaruit valt de conclusie te trekken dat de meeste stukken afkomstig waren van molenstenen die versleten waren, afgemalen tot op een dikte van enkele centimeters en vervolgens ter plaatse achtergelaten. Anders valt de grote hoeveelheid brokstukken ook niet te verklaren. Immers, het gaande werk is vermoedelijk, zoals eerder opgemerkt, zeer eenvoudig geweest. Oude prenten, waaronder de eerder genoemde 15e-eeuwse prent uit Brugge, tonen meestal slechts één koppel stenen in de molen. We moeten in het midden laten of dit de overheersende situatie bleef tot in de 18e eeuw, toen de overbrenging in de molen dusdanig werd verbeterd dat de aandrijving van meerdere koppels regel kon gaan worden.²⁵ Wel is duidelijk, dat de watermolen met twee koppels stenen in het begin van de 16e eeuw niet onbekend meer was.²⁶ Verondersteld mag dus worden, dat de Escharens molen hooguit twee koppels stenen bevatte die tegelijkertijd bedrijfsvaardig waren.

Alle molensteen-fragmenten bestonden uit tefriet, een steensoort die geïmporteerd is uit het Duitse Eifelgebied.²⁷ In de literatuur wordt dit materiaal overwegend aangeduid met de naam basalt-lava. In de vaktaal van de molenaar worden stenen die uit tefriet zijn vervaardigd blauwe stenen genoemd.

Qua verschijningsvorm kunnen de gevonden molenstenen typisch middeleeuws genoemd worden: 80cm is een diameter die slechts ongeveer de helft is van het formaat der nu nog in watermolens voorkomende stenen van hetzelfde materiaal. Ze waren derhalve bijzonder klein. Sommige van de stenen die herkend konden worden als lopers (bovenste molenstenen), vertoonden voorts een kenmerkende opstaande rand rond het kropgat waarvan de functie nog onbekend is (afb. 11:2). Fragmenten die afkomstig waren van liggers konden in het overvloedige materiaal niet met zekerheid worden aangewezen. Aan de bovenzijde waren de stenen ruw bekapt en aan de onderzijde (op het maalvlak) waren zij geheel vlak, zonder sporen van een scherpsel. De dikte der stenen tenslotte, en dat lijkt in contrast te staan met stenen die van vóór of van ná de middeleeuwse periode dateren, nam naar de omtrek van de stenen af. Zowel voor de vroege, als voor de late middel-

eeuwen zijn molenstenen beschreven met de bovengenoemde kenmerken.²⁸ In de meeste gevallen ging het daarbij echter om handmolenstenen, waarvan het formaat meestal kleiner was dan 80 cm.²⁹ De diameter van 80 cm blijkt overeen te komen met de stenen uit een in Rome opgegraven watermolen van rond het begin van onze jaartelling.³⁰ Ook wat het formaat der stenen betreft bestaat er dus verwantschap met de oudste molens en niet met de nog in Nederland bestaande. Overigens kwamen in de 12e en 13e eeuw in ons land ook wel stenen voor die groter waren dan 80 cm; steenfragmenten die op een diameter van ongeveer 1,05 m duiden werden onlangs gevonden in Oerle.³¹

Merkwaardig is het ontbreken van een scherpstel. In de Romeinse tijd werden stenen reeds van kerven voorzien om een betere maalwerking te verkrijgen.³² Het ontbreken van een scherpstel kan niet door slijtage verklaard worden, want wilde een scherpstel functioneel zijn, dan diende het goed te worden onderhouden. Zelfs bij ver gaande slijtage vindt men er, als het ooit aanwezig was, altijd nog sporen van terug. Het systematisch ontbreken van een scherpstel vormt een intrigerend probleem.

Ook over de functie van de ronde of vierkante gaten die aan de omtrek van sommige steenfragmenten uit Escharen werden aangetroffen (afb. 11:1-2), tasten we nog in het duister. Daar het hier duidelijk niet om handmolenstenen ging, kunnen zij niet voor de aandrijving zijn gebruikt. Aandrijving vond plaats via een rijs of molenijzer, dat aan de onderzijde in het hart van de bovenste molensteen, de loper, was bevestigd. De uitsparingen die ten behoeve daarvan rond het kropgat waren aangebracht zijn zichtbaar in afb. 11:1-2.

Slijpstenen

Van de veertien slijpstenen, die gedetermineerd zijn door H. Kars (ROB), zijn er negen mogelijk van lokale herkomst. Enkele exemplaren zijn vanwege hun omvang waarschijnlijk afkomstig uit een gebied meer stroomopwaarts langs de Maas. Veel slijpstenen toonden sporen van verbranding, terwijl twee stukken, beide gemaakt van fijnkorrelige zandsteen, totaal verbrand waren. De determinatie van de lokale steensoorten vermeldt verder zandsteen, fijnkorrelige kwartsietische zandsteen en siltsteen. Vier slijpstenen bestonden uit bontzandsteen, geïmporteerd uit het Duitse Eifelgebied. Daarbij was een zogenaamd blok (afb. 12:1). Aan de bovenzijde en onderzijde daarvan waren slijpvlakken zichtbaar. De bewerking van de zijkant maakt het aannemelijk dat hier sprake is van hergebruik van een mogelijk bouwfragment. Een andere import betrof een slijpsteen van zoge-

naamde Eidsborg-kwartsfylliet (Telemarken, Noorwegen; afb. 12:2). De vormen van de slijpstenen toonden het normale spectrum zoals dat bij andere nederzettingen voorkomt. Een exemplaar had een plat slijpvlak met een groef die een V-vormige doorsnede had (afb. 12:3).

Gewicht

Afb. 12:4 toont een klein gewicht van tufsteen met een rechthoekige doorsnede.

Diversen

Van het in afb. 12:5 weergegeven voorwerp is zowel de functie als de datering onbekend. Het gaat om een dikke ring van tefriet, waarin een vierkant gat is aangebracht. In een platte zijde is een soort gootje aanwezig. Daar tegenover bevindt zich een aangekoekt roestklompje. Het typische materiaal maakt het niet onaannemelijk dat het voorwerp uit een voormalige molensteen vervaardigd is.

Conclusies

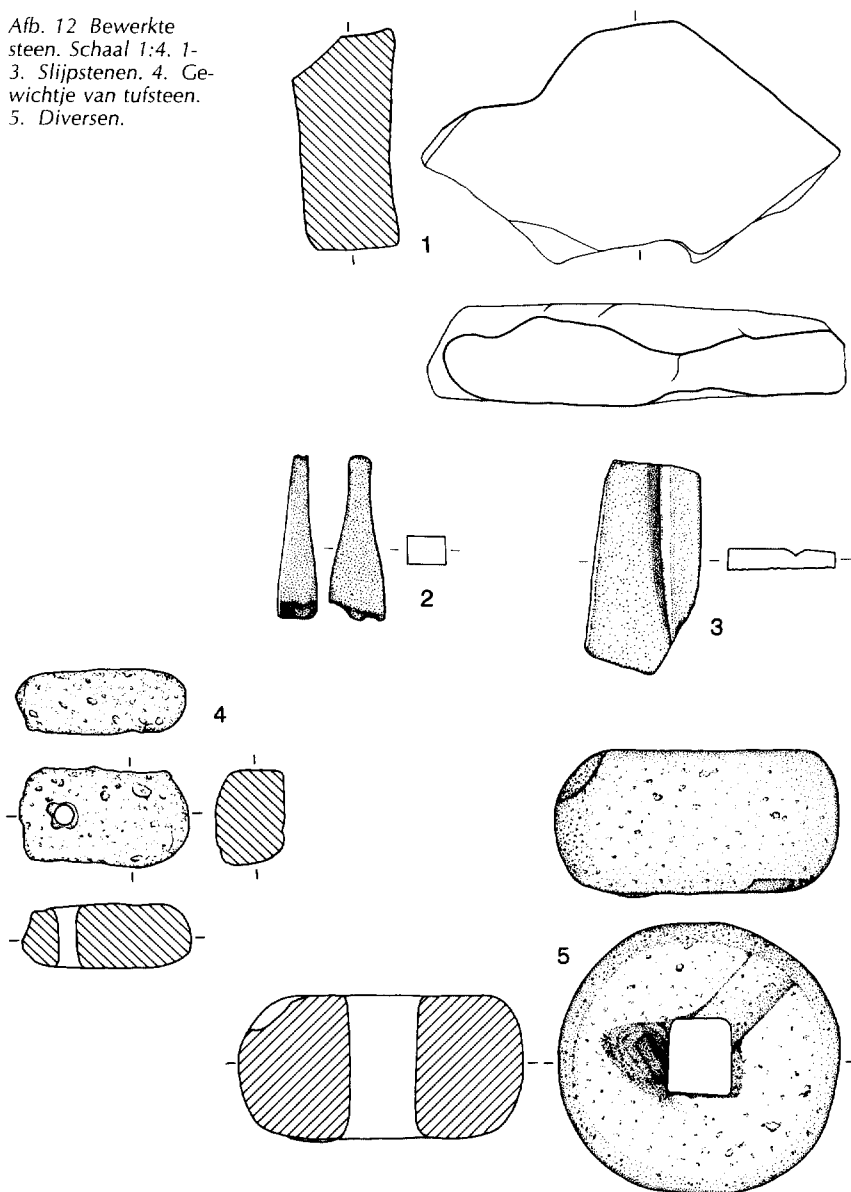
Het vondst-complex uit Escharen werpt enig nieuw licht op functie en techniek van de middeleeuwse watermolen, aspecten van de molengeschiedenis die tot op heden nauwelijks zijn bestudeerd.

Vanwege het feit dat op de vindplaats geen systematisch onderzoek kon worden verricht en door het ontbreken van archeologisch vergelijkingsmateriaal kon van een aantal vondsten, vermoedelijk de molen betreffende, de functie niet of niet met zekerheid worden bepaald. Conclusies op grond hiervan dienen daarom met enig voorbehoud te worden geformuleerd.

De conclusies luiden:

1. De in Escharen verzamelde fragmenten bewerkt hout en molenstenen duiden op een watermolen, waarschijnlijk van het onderslag-type, gelegen aan een inmiddels verzande vroegere loop of zijtak van de Raam. De molen was op het moment van zijn verdwijnen een groot aantal jaren in gebruik geweest.
2. De vondsten zoals het aardewerk, de munten en het leer dateren de watermolen in de 12e eeuw.
3. Het ging om een gecombineerde koren- en oliemolen. In de oliemolen werd het zaad geplet met stampers, niet met een kollergang. Ook was er in de oliemolen een vuister om het zaad te verwarmen.
4. Het schoepenrad en de molenstenen waren van een veel kleiner formaat dan die uit nog bestaande, oude watermolens. Het vermogen van de molen was

Afb. 12 Bewerkte steen. Schaal 1:4. 1-3. Slijpstenen. 4. Gewichtje van tufsteen. 5. Diversen.



derhalve gering. Ook het ontbreken van een scherpsel op de stenen wijst op een primitief productieproces.

5. Het idee dat de nog resterende watermolens vertegenwoordigers zijn van een sinds de middeleeuwen onveranderd gebleven watermolentechnologie, moet worden verlaten. Hoewel er nog weinig over de historische ontwikkelingen bekend is, kan worden aangenomen dat er in de loop der eeuwen een vergroting van het formaat en het rendement heeft plaatsgevonden. De in Escharen gevonden resten kwamen wat betreft formaat overeen met de allereerste onderslagmolens uit de Romeinse tijd die buiten Nederland zijn opgegraven.

Summary

In 1985, during the digging of a fishing-pond in the valley of the Raam river nearby Escharen (province of Noord-Brabant), remains of a water-powered mill were found. The existence of this mill had not previously been known. The remains consisted largely of pieces of wood, among them parts of the mill's machinery and building construction, and of fragments of millstones made of porous lava (tephrite). Fragments of pottery and leather shoes, coins, whetstones and pieces of metalwork were also part of the find. On the basis of the pottery, leather and coins the mill could be dated in the 12th century.

Historically, Dutch watermills seem to date back to the Middle Ages, perhaps even to the 8th century. Unfortunately, however, there is no archeological evidence to support this notion. Knowledge as to the mill's technical development since the days of its introduction is also limited.

One of the wooden objects found was a small cogwheel, which was identified as belonging to an oil mill's gearing. So it was concluded that this was an early example of a watermill with two functions combined: oil-pressing and corn-grinding. No fragments of edge-runner stones, however, were found. These were frequently used for crushing the oil-containing seeds in post-medieval times. It was proposed, therefore, that in this 12th-century mill crushing was done by wooden pounders, not by stones. The cogwheel itself was considered part of a stirring-apparatus, employed in an oil mill to prevent the seeds from burning when they are being heated in an iron pan over a fire.

The stones for the grinding of corn had small diameters (about 80cm) and showed no dressing on their grinding surfaces. This, together with the estimated small dimensions of the waterwheel (between 1.8 and 3.4 m diameter, 30cm width), was considered to indicate that the mill was low-powered as compared to still existing ones, and that it was in a rather early stage of technical development. The dimensions of the mill seemed to resemble the few examples of Roman mills excavated in Italy and Britain more than they did the still existing ones in the Netherlands.

Noten

1. Koolen 1985.
2. Een algemeen werk over watermolens is Nijhof 1982; daarin ook verwijzingen naar andere watermolen-literatuur. Werken met aandacht voor historisch-technische aspecten zijn Hagens 1979 en Reynolds 1983.
3. B.v. in Bauters 1978, 24 en 27.
4. Een waardevolle recente bijdrage is die van Casparie e.a. 1983.

5. Reynolds 1983, 30-35.
6. Zie voor verwijzingen Schiqler 1984.
7. Camps 1979, deel I, 5-6, 6-8, 8-10; Sloet 1872, deel I, 2-3, 3-4.
8. Hagens 1979, 10.
9. Wampach 1929, deel I-1, 359.
10. Aebischer 1932.
11. Sloet 1872, deel I, 63-64.
12. Sloet 1872, deel I, 85-86, 93-94, 98-100; Camps 1979, deel I, 73-76, 78-81.
13. Camps 1979, deel I, 116-117.
14. Bernet Kempers 1962, opmetingstekening nr. 3.
15. Bernet Kempers 1962, 55, 64 e.v.
16. Zie voor verwijzingen Bauters 1985, 26-30.
17. Deze pentekening bevindt zich in het stadsarchief van Brugge en is afgebeeld in Van Houtte en Van Uytven 1980, 87.
18. Hagens 1979, 25; Van Bussel 1981, 43-48.
19. Van Bussel 1981, 43-48.
20. Reynolds 1983, 258-286.
21. Reynolds 1983, 36-37.
22. Zwijnenberg 1986.
23. Casparie e.a. 1983.
24. Reynolds 1983, 36-37.
25. Hagens 1979, 32-33; Jones 1979.
26. Denewet 1987, 47.
27. De benaming tefriet is naar Kars 1980.
28. Theuws 1976; Parkhouse 1976; Kars 1980; Verwers 1981, 63-64; Harsema z.j.
29. Alle in de voorgaande noot gegeven referenties betreffen handmolens, behalve Theuws 1976.
30. Schiqler 1984.
31. Bijnen 1986.
32. Harsema z.j., 33.

Literatuur

- Aebischer, P., 'Les dénominations du moulin dans les chartes Italiennes du Moyen Age', *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 7 (1932), 49-109. Aangehaald in *Molenecho's* 14 (1986), 53.
- Bauters, P., *Vlaamse molens*, Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedschoon v.z.w., Antwerpen 1978.
- Bauters, P., *Eeuwen onder wind en wolken. Windmolens in Oost-Vlaanderen*, Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, Gent 1985.
- Bernet Kempers, A. J., *Oliemolens*, Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem 1962.
- Van Bussel, P. W. E. A., *Korenmolens. Van ambacht tot industrie*. Bura Boeken, Eindhoven 1981.
- Bijnen, J. F. C. M., 'Archeologisch onderzoek naar de voorgangers van het huidige kerkgebouw in Oerle', *Campinia* 16 (1986), 100-138.
- Camps, H. P. H., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, deel I, De Meierij van 's-Hertogenbosch*, Nijhoff, 's-Gravenhage 1979.
- Casparie, W. A., Coert, G. A., de Leeuw, G., Smits, F. en Veen, H. D., 'De middeleeuwse keienweg van Bronneger, gem. Borger', in S. B. Dekker e.a., red., *Nieuwe Drentse volksalmanak 1983. Historisch jaarboek voor Drenthe*, Van Gorcum & Comp. b.v., Assen 1983, 35-89.
- Denewet, L., 'Volmolens voor wol en zeemleer in Vlaanderen en Waals-Brabant. Deel 1. Geografische en chronologische inventaris', *Molenecho's* 15 (1987), nr. 2-3, 5-158.
- Hagens, H., *Molens, mulders, meesters. Negen eeuwen watermolens in Twente en de Gelderse Achterhoek*, Uitgeverij Smit, Hengelo 1979.
- Harsema, O. H., 'Handmolens. Maalstenen en handmolens in Drenthe van het neolithicum tot ca. 1300 A.D.', in A. Bicker Caarten e.a., red., *Molens in Drenthe*, Uitgeverij Waanders, Zwolle, z.j., 11-45.
- Van Houtte, J. A. en Van Uytven, R., 'Nijverheid en handel', in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 4, Fibula van Dishoeck, Haarlem 1980, 87-111.
- Jones, D. H., 'Overdrive watermills in England and Wales', in *Transactions of the 4th international symposium on molinology*, TIMS, London 1978, 91-102.
- Kars, H., 'Early-medieval Dorestad, an archaeo-petrological study. Part I: General introduction. The tephrite querns', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 30 (1980), 393-422.
- Koolen, M., 'Het Raamdal te Escharen', *Jaarverslag AWN, afdeling Nijmegen e.o.*, (1985), 31-36.
- Nijhof, P., *Watermolens in Nederland*, Waanders, Zwolle 1982.
- Parkhouse, J., 'The Dorestad quernstones', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 26 (1976), 181-188.
- Reynolds, T. S., *Stronger than a hundred men. A history of the vertical water wheel*, The John Hopkins University Press, Baltimore 1983.
- Schiqler, T., 'A Vitruvian mill in Rome', in *Transactions of the 5th international symposium on molinology*, Fédération Française des Amis des Moulins, Saint-Maurice 1984, 429-438.
- Sloet, L. A. J. W., Baron., *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288*, deel I, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1872.
- Theuws, F., 'Een laat-middeleeuwse watermolen te Bergeijk', *Brabants Heem*, 28 (1976), 56-63.
- Verwers, W. J. H., *Archeologische kroniek van Noord-Brabant 1977-1978*, Stichting Brabants Heem, Eindhoven 1981.
- Wampach, C., *Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter*, I-1, Luxemburger Kunstdruckerei A.G., Luxemburg 1929.
- Zwijnenberg, E., *Het Nederlandse molenbestand. Overzicht van alle nog aanwezige wind- en watermolens, gerangschikt per provincie en alfabetisch op plaatsnaam*, De Hollandsche Molen, Amsterdam 1986.

Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek N-H kerk te Raard, gem. Dongeradeel

In het kader van restauratiewerkzaamheden aan het bouwvallige kerkgebouw van Raard, een klein terpdorp drie kilometer westelijk van Dokkum, is archeologisch bodemonderzoek binnen de kerk verricht en bouwhistorisch onderzoek van het bestaande gebouw. Hierdoor is een reconstructie mogelijk van de oorspronkelijke, romaanse bakstenen kerk.

Ongeveer drie kilometer ten westen van Dokkum ligt een klein terpdorp: Raard. Het aanzicht van dit dorp wordt bepaald door het kerkje, met zijn typisch Friese kerkhof hoog op een steile terpheuvel (afb. 1).¹ Omstreeks de eeuwwisseling is de terp rond de kerk grotendeels afgegraven en nu resteert hiervan nog slechts een vijfde deel, oostelijk van de kerk en met huizen bebouwd.

De bouwvalligheid van het eeuwenoude bakstenen kerkje maakte ingrijpende herstelwerkzaamheden nodig, waarmee in mei 1987 werd begonnen. De restauratie omvatte onder meer het aanbrengen van een diepe betonvloer, die deels tot onder de verzakte funderingen zal reiken. Hiertoe werd tussen 7 en 18 mei binnen de oude kerk ruim een halve meter grond weggegraven. De auteur had namens de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek de archeologische begeleiding van dit grondwerk. Dankzij de goede medewerking van de architect (Architectenburo Kylstra en Brouwer, Beetsterzwaag) en de eigenaar van de kerk (Stichting Alde Fryske Tsjerken) konden

hierbij nog enkele belangrijke details worden geregistreerd. Tevens werd het bestaande gebouw bouwhistorisch onderzocht en opgemeten. Hierdoor kunnen nu enkele aanvullingen worden aangebracht op de recentelijk verschenen beschrijving door Monumentenzorg.²

Het schip en de toren

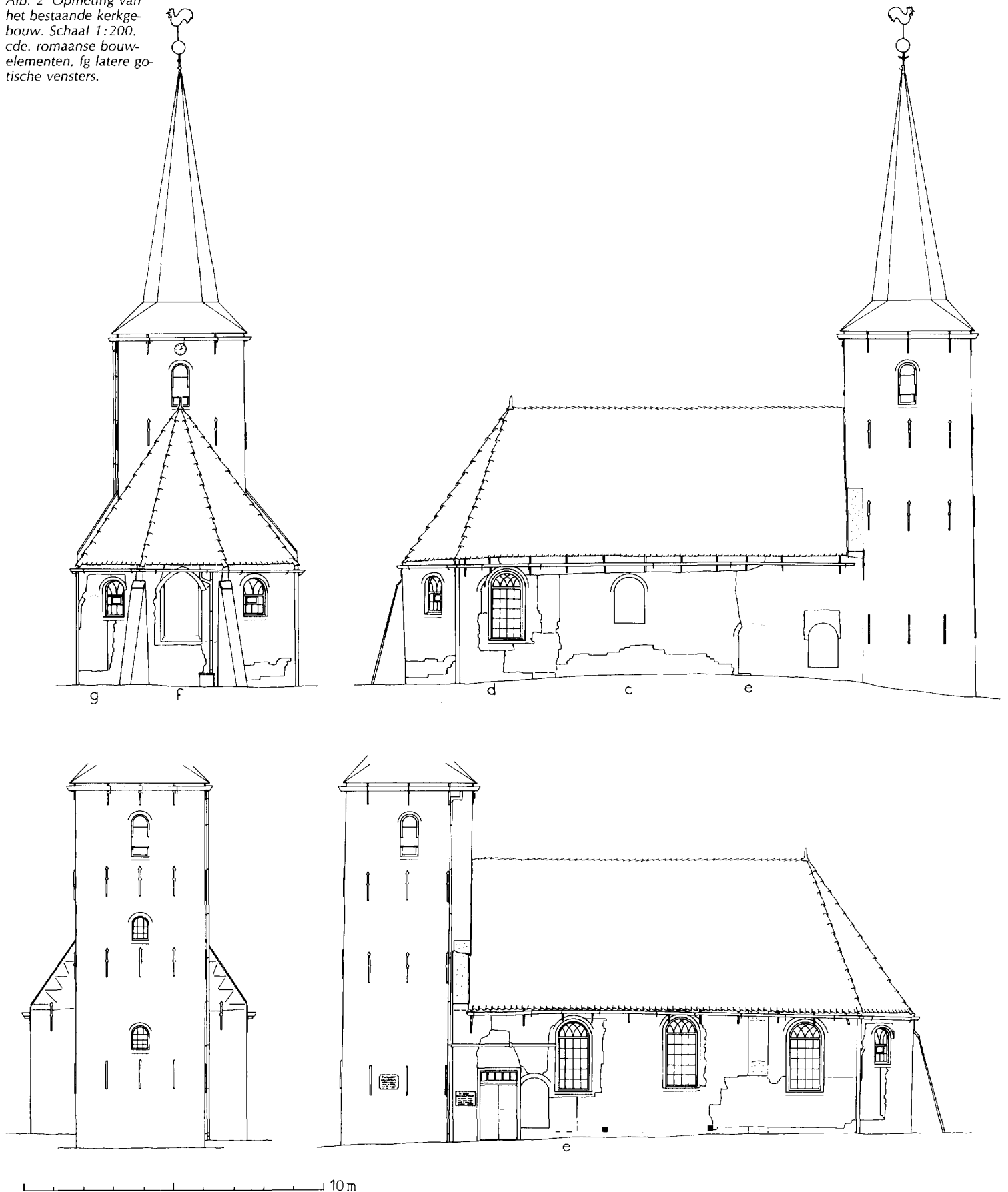
Het kerkgebouw is van origine in sobere romaanse stijl opgetrokken, volledig van baksteen, met wel 85 cm dikke muren.³ De forse, gesloten westtoren is in 1807 gebouwd, zoals ook wordt aangegeven op de stichtingssteen in de zuidmuur.⁴ Zij verving een oudere westtoren, waarvan helaas geen gegevens meer bekend zijn. Van de originele romaanse kerk is door de talloze herstellingen veel verloren. Het muurwerk is een lappendeken van reparaties in allerlei verschillende soorten baksteen, daterend uit de laatste drie à vier eeuwen. Aansluitend op de herbouw van de westtoren is de kerk in de vorige eeuw grotendeels hersteld. Het westdeel van het schip werd tot op de funderingen uitgebroken en herbouwd met nieuwe rode bakstenen van ongeveer dezelfde steenmaten.⁵ De toren uit 1807 en het vervangen westdeel hebben één gezamenlijke fundering van oude sloopstenen. Er werd geen spoor teruggevonden van de originele westgevel en -toren, zodat we maar moeten aannemen dat deze in de 19e eeuw

Afb. 1 De terp vanuit het westen.



* De auteur is in 1984 afgestudeerd als middel-euws archeoloog. Sedert 1982 is hij actief in stads-kernonderzoek in Zutphen en vanaf juni 1987 is hij tijdelijk werkzaam als cursus-auteur voor de Open Universiteit. Zijn publikaties betreffen vooral opgravingen. Alle illustraties zijn van de hand van de auteur.

Afb. 2 Opmeting van het bestaande kerkgebouw. Schaal 1:200. cde. romaanse bouw-elementen, fg latere gotische vensters.



Afb. 3 Detail van de noordgevel, met bouwsporen van de originele romaanse vensters.



op dezelfde plaats zijn herbouwd. Vervolgens heeft men toen een nieuw houten gewelf aangebracht: een laag tongewelf met ankerbalken zonder sleutelstukken. Mogelijk is het oorspronkelijke muurwerk hierbij iets verlaagd, terwijl bovenin de noordmuur de bovenste 40 cm werd vervangen door nieuwe, kleine baksteen (dezelfde als van de toren).

Van de romaanse vensters is weinig over. De huidige rondboogvensters zijn van later datum en hebben een 19e-eeuwse ruitindeling. Op één na zitten ze alle nog wel op de originele plaatsen. Middenin de noordgevel bevindt zich echter nog een dichtgemetseld echt romaans venster (afb. 2:c en 3). Met een breedte van 95 cm en een hoogte van 145 cm is het veel kleiner dan de latere vensters. In de noordgevel van het koor zitten nog de vensterlijst en de boogaanzet van een tweede origineel venster (afb. 2:d). In de kerk werd in een puinlaag, direct onder de vloer, een rood aardewerken bouwfragment gevonden, dat waarschijnlijk bij deze vensters hoorde: een sokkel van een middenstijl (afb. 8 en 9). De stijl moet negen-zijdig zijn geweest, met een basement waarin een kabelmotief was uitgesneden. De sokkel wijst erop, dat de vensters van oorsprong tweedelig moeten zijn geweest. Het schip, dat slechts door twee van dergelijke vensters was verlicht, moet erg duister zijn geweest.

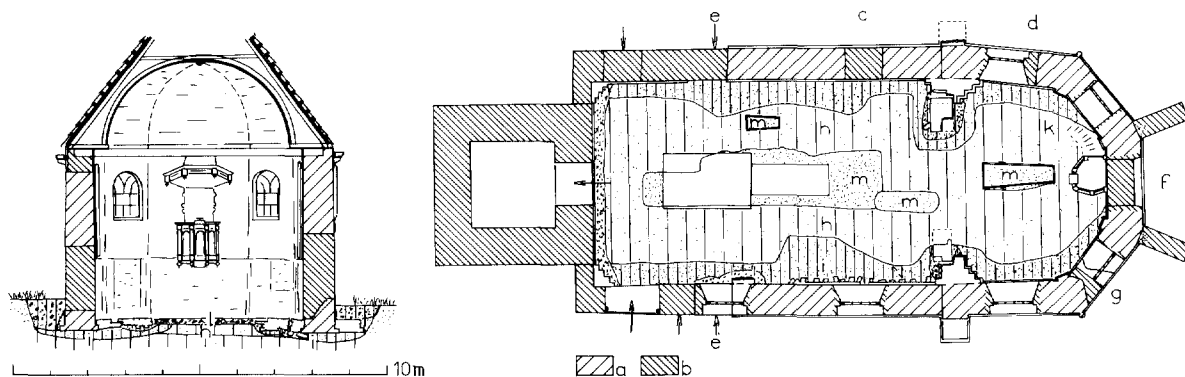
Aan de rechterkant van de noordgevel zit geen venster, maar bevindt zich het restant van een romaanse noordingang. Vanaf deze ingang westwaarts is het schip in de vorige eeuw herbouwd, met een nieuwe kleine ingang tegen de westgevel (tegenwoordig dichtgemaakt). In de zuidgevel zal ook een

romaanse ingang hebben gezeten, getuige een bouwnaad op exact dezelfde plaats (afb. 2 en 4:e). Deze bouwsporen zijn in de zuidgevel verstoord door het latere linkervenster. De zuidingang is toen eerst iets westwaarts verplaatst (hiervan resteren nog de omlijsting en de rollaag), maar is later dichtgezet en verschoven naar de huidige positie.

Bij het onderzoek van de binnenzijde van de zuidmuur bleek naast de oudste ingang een moet te zitten van een dwarsmuur, die met de romaanse buitenmuur in verband had gezeten. Is hier een aparte entree-ruimte geweest? Helaas werden hiervan in het schip geen verdere overblijfselen meer gevonden. Vergelijkbare constructies zijn mij niet bekend, zodat deze bouwsporen een raadsel blijven.

In het midden van het schip lagen bij aanvang van de werkzaamheden twee grafzerken: een grote van dominee Iohannis Leopoldis Emanuel Colerus (overleden 1767) en gezinsleden (overleden 1739, 1758, 1759, 1760 en 1769) en een kleinere van Claes Hartmans (overleden 1673). Volgens de *Voorlopige Lijst der Nederlandsche Monumenten*,⁶ waarin overigens grote fouten staan m.b.t. Raard, was er in 1930 nog een derde grafzerk, uit 1678, maar die is inmiddels verdwenen. Onder de zerken werd inderdaad een groeve gevonden, van 6,40 m lang en 1,40 m breed. Verder ontdekten we nog drie 'losse' graven: aan de noordkant van het schip (kistlengte 85 cm, kist nog bewaard), op de koorscheiding (kuil ca. 1,80 m lang) en middenin het koor (kistlengte 1,95 m, kist met ijzeren hengsels nog aanwezig). De navulling van de grafkuilen, die in de beide kisten was nagezakt, bevatte potscherven en ander materiaal, dat deze gra-

Afb. 4 Opgravingsplattegrond en doorsnede op de koorscheiding. Schaal 1:200. a. romaans, b. later muurwerk.



ven in de 18e of 19e eeuw dateert. De graven (afb. 4:m) hoefden niet verwijderd te worden.

Het koor

Van het oostdeel van de romaanse kerk is weinig ongeschonden gebleven – het bodemonderzoek leverde hier belangrijke nieuwe gegevens op. Uitwendig is aan het koor het meest opvallend de aanwezigheid van ronde lisenen op de hoeken, zogenaamde 'kralen'. Twee hiervan zijn weggebroken ten behoeve van een paar zware steunberen (19e- of 20e-eeuws). Het vensterrestant in de noordgevel wijst erop, dat ook het koor rondom rondboogvensters had. Aanvullende gegevens kwamen te voorschijn bij het grondwerk in de kerk, waarbij de fundamenten werden uitgegraven. Het hele romaanse gebouw was zeer ondiep gefundeerd (zo'n 40 à 50cm onder het maaiveld), met een slechts 10cm uitkragende onderste steenlaag van op hun kant geplaatste bakstenen.⁷ Vóór de bouw was in de funderingsleuf een circa 20cm dikke laag zware grijze klei als grondverbetering aangebracht (afb. 4:i). Dit heeft evenwel niet verhinderd, dat de kerk naderhand toch 5 tot 20cm is verzakt.

Het meest opmerkelijk was de ontdekking van zware funderingen van een koor-afschieding en van kleine steunbeertjes in de hoeken van het koor, alle behorend bij de oudste bouwfase (in verband gemetseld met de buitenmuur). Hierdoor was de kerk inwendig verdeeld in een schip van circa 9,20m lang en een koor van 4,00m, met een 60cm brede koorscheiding en een breedte van 5,60m. Het koor versmalt oostwaarts enigszins alvorens in de driezijdige afsluiting over te gaan. Ter hoogte van de koorscheiding zit buiten tegen de zuidgevel nog een restant van een bescheiden steunbeer, 10cm uitstekend en 65cm breed. De tegenhanger aan de noordzijde is zorgvuldig uitgebroken, maar is nog herkenbaar in de reparaties. De koorscheiding bestond inwendig uit een zwaar en breed muurblok, dat aan de oostzijde driemaal insprong en aan de westzijde eenmaal. Opvallend is, dat het koortje sterk verzakt is ten opzichte van het schip: tot wel 15cm. Mogelijk is dit veroorzaakt door een groter gewicht en was het koortje ooit voorzien van een stenen gewelf? Dit gewelf zal als gevolg van de verzakking wel naderhand zijn afgebroken. Wellicht is het bij deze gelegenheid geweest, dat de doorgang van schip naar koor aan weerszijden

zo'n 80cm is versmald.⁸ Vermoedelijk in de vorige eeuw zijn deze elementen alle zorgvuldig weggehakt en zijn de muren rechtgetrokken.

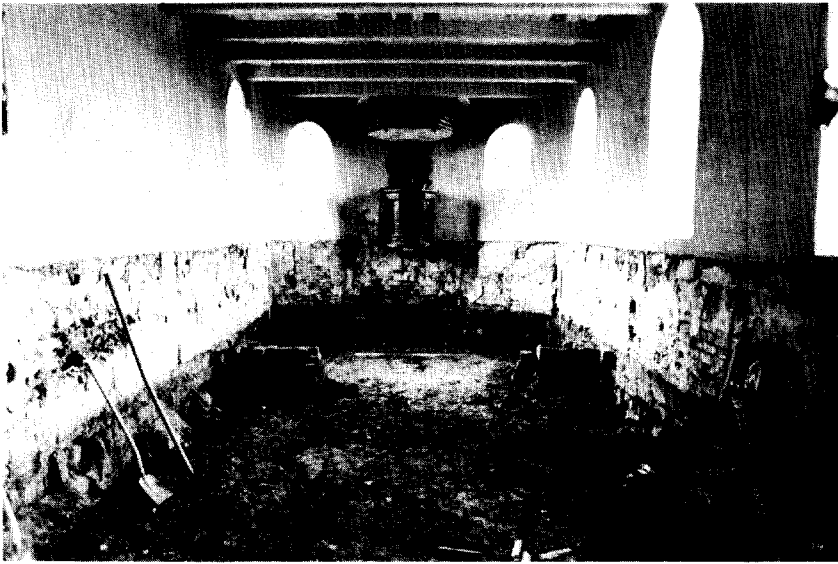
Bij de zuidelijke steunbeer bevindt zich een bouwnaad tussen koor en schip. Het koor is van dezelfde baksteensoort opgetrokken als het schip, maar er zitten ook een paar grotere bakstenen tussen.⁹ Dit lijkt te duiden op twee afzonderlijke bouwfases (aldus Van den Berg 1983), maar de vrijgelegde funderingen wijzen op het tegendeel: de funderingen van koor en schip vormen één geheel zonder bouwnaad. Voorts is ook de grondverbetering onder de funderingen gelijk, evenals de vorm (de vertanding) van de funderingen zelf.

In de zuidoosthoek van de koorsluiting zit een merkwaardig bouwspoor. Hier heeft een bijzonder venster gezeten, een zogenaamde 'hagioscoop'. Deze term wordt gebruikt voor een venster, dat op ooghoogte in het koor is aangebracht met direct uitzicht op het altaar. Door zo'n venster werd het in principe mogelijk gemaakt, dat de diensten van buitenaf gevolgd konden worden door uitgestotenen zoals leprozen en pestlijders. Gezien de bescheiden grootte van de meeste hagioscopen zal dit echter vooral symbolisch zijn uitgevoerd. De Raardse hagioscoop is niet origineel: hij is uitgehakt in de muur en er zitten kleinere bakstenen in de omlijsting en in de rollaag.¹⁰ De opening was circa 40cm breed en 2,50m hoog en had vermoedelijk een spitsboog. Hij is in de vorige eeuw deels weggebroken en dichtgemetseld.

Het middelste van de drie geledingen van de koorsluiting bevat een dichtgemetseld spitsboogvenster. Getuige de gebruikte kleine bakstenen voor de omlijsting is dit venster niet origineel (afb. 2:f). Aan de binnenzijde is hiertegen de preekstoel opgehangen. Deze preekstoel is versierd met sober barok houtsnijwerk. Een vrijwel identieke preekstoel in de kerk van Reitsum is gedateerd in 1638.

Overige waarnemingen

De grond in de kerk werd voor de betonvloer weggegraven tot circa 20cm onder de romaanse funderingen, waardoor ook oudere lagen werden aangesneden (afb. 5). Voor de aanvang van de werkzaamheden bestond de vloer uit een tegelpad middenin de kerk met een houten plankenvloer aan weerszijden. Direct eronder bevond zich een puinlaag met aardewerk uit de 19e eeuw en ouder.



Afb. 5 Het kerkinterieur tegen het einde van de grondwerkzaamheden, vanuit het westen.



Afb. 6 Noordkant van het schip tijdens graafwerk: op de voorgrond een stuk van een baksteenvloer in visgraatpatroon, erachter de noordelijke koorscheiding.

Aan de noordzijde van het schip werd hieronder een stuk van een baksteenvloer aangetroffen.¹¹ De vloer bestond uit hergebruikte bakstenen, in visgraatpatroon gelegd op een onderlaag van mortel (afb. 6). Ook in het koor werden hiervan een paar stenen gevonden. De ouderdom van de vloer is onbekend. Wellicht vormen een paar munten, gevonden in het puin,¹² een aanwijzing voor een 15e-eeuwse datering. Hieronder bevond zich een 20cm dikke laag omgespitte bruine en grijze klei met daaronder 20cm grijze klei (afb. 4:h). Bij het grondwerk kwamen in de noordoosthoek van

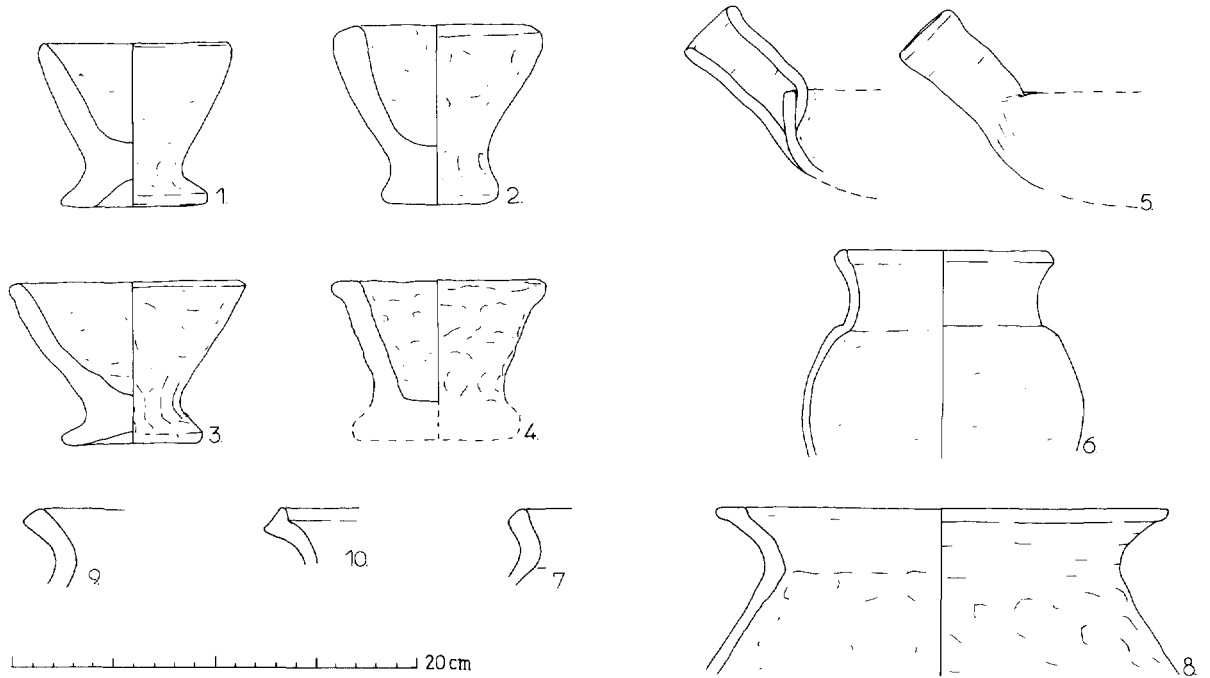
het koor dicht opeen enkele potscherven te voorschijn, vermoedelijk uit een ondiepe kuil die in de gemengde bruine/grijze klei niet is opgevallen (afb. 4:k). Het betreft kogelpotaardewerk¹³ van kookpotten van een laat model met hoge hals en een stuk van een koekepan met een holle steel (afb. 7:5-8), alsmede fragmenten van vier handgevormde kelkbekers. Drie kelkbekers waren gemaakt van grof, baksteenachtig rood aardewerk, de vierde was grover en van zacht aardewerk met zwarte scherf en bruin oppervlak (afb. 7:1-3).¹⁴ Alle vier waren inwendig sterk be-roet en zwart ingebrand, maar met een onaangetaste, schone bodem: vermoedelijk dienden de kelken als oliebranders. Ze worden haast alleen bij kerken gevonden, hetgeen op een sacraal gebruik kan wijzen (geurende olie?). De kelken worden door de begeleidende kogelpotscherven in de 13e (mogelijk nog late 12e) eeuw gedateerd en zullen in de romaanse kerk zijn gebruikt en stuk gevallen. Bij deze vondsten horen ook nog twee rood aardewerken schijven, van circa 10 en 26 cm in diameter, waarvan de grootste een ronde verdikking in het midden had (afb. 8). Hun functie is een raadsel (geen beroeting, mortelaanslag of slijtagesporen).

Vóór het onderzoek werd de hoop gekoesterd, dat er resten van de voorganger van de romaanse kerk te voorschijn zouden komen. Gezien het volledig ontbreken van tufsteen in en om de kerk zou dit een houten gebouw geweest moeten zijn. Deze hoop werd in zoverre niet bewaarheid, dat het voor de restauratie nodige grondwerk niet diep genoeg bleek te gaan. Met de grondboor werden nog wel lemige vloerlagen, verbrande hutleem en een brandlaag vastgesteld, zo'n 70cm onder de romaanse funderingen, maar de slechte staat van de kerk liet een zo diepgaand graafwerk niet toe. In de tussenliggende klei werd aardewerk gevonden van omstreeks de 12e eeuw (Pingsdorf- en kogelpotscherven, afb. 7:9 en 10). Hieronder kwam tenslotte mestrijke grijze klei te voorschijn, met op verschillende dieptes in de boringen wat leem-, brand- en hutleemlaagjes.

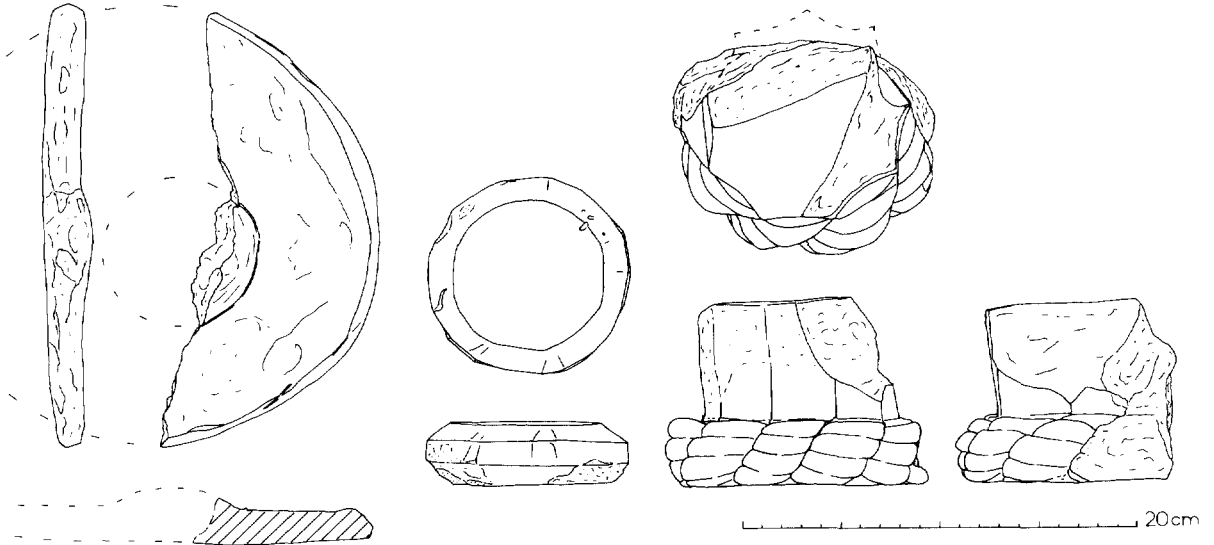
Samenvatting en conclusie

Een datering van de oudste bouwphase van de bakstenen kerk is alleen mogelijk via kunsthistorische methoden (afb. 11). Het onderzoek heeft te weinig potscherven en dergelijke opgeleverd voor een archeologische datering. Wel heeft het bodemonderzoek nieuwe gegevens opgeleverd over het originele bouwwerk en is een reconstructie mogelijk. Van oorsprong had de romaanse kerk vermoedelijk de westtoren en de westgevel op dezelfde plek als waar deze in 1807 en daarna werden herbouwd. Het romaanse schip had zowel in de noord- als de zuidgevel slechts

Afb. 7 Opgegraven aardewerk: 1-3. rood aardewerk, 4. zwart aardewerk, 5-10. kogelpotaardewerk. Het zijn fragmenten van vier 'kelkbekers' (1-4), een koekepan (5) en kookpotten, uit de late 12e of 13e eeuw.



Afb. 8 Opgegraven objecten van roodgebakken klei: twee schijven met onbekende functie en een sokkel van een vensterstijl, laat 12e- of 13e-eeuws.

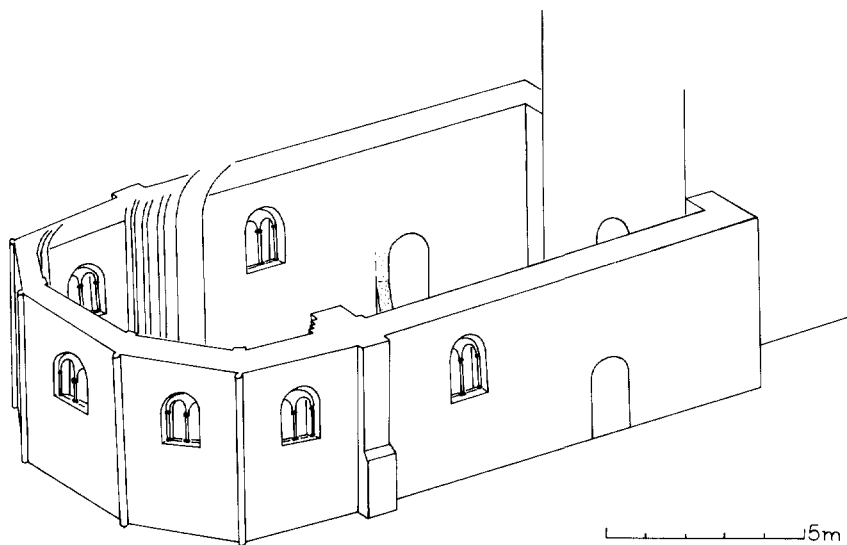


Afb. 9 Romaanse rood aardewerken sokkel.



Afb. 10 Uiterst rechts: Rood aardewerken kelkbeker.





Afb. 11 Reconstructie van de romaanse kerk. Schaal 1:200.

één centraal rondboogvenster en westelijk ervan ingangen. Mogelijk waren de vensters door een middenstijl in een dubbelvenster verdeeld. Het koor, dat even oud is als het schip, had een driezijdige sluiting met uitwendig 'kralen' op de hoeken en ondiepe steunberen op de koorscheiding. Het koor was inwendig misschien wel voorzien van een stenen gewelf, gedragen door een zware gordelboog op de koorscheiding en door ribben die terugvielen op steunberen/lisenen in de hoeken. Het koor had soortgelijke vensters als het schip.

De vensters (met sokkels als op afb. 8) en de kralen zijn typisch laatromaans. De kralen komen vooral voor in het baksteen-romaans uit de tweede helft 12e en vroege 13e eeuw, soms al iets eerder in tufsteen.¹⁵ Opvallend is, dat we niet de romaanse halfronde apsis vinden maar een gelede koorsluiting. Deze bouwvorm komt hier toch zelden voor in romaanse gebouwen en typeert eigenlijk de gotische kerken.¹⁶ Vergelijkbaar zijn de romaanse gelede koorsluitingen van Nes, Marrum en Marrum-Westernijkerk, waarvan de laatste twee tevens 'kralen' hebben. Het romaanse kerkje van Raard zal daarom rond 1200 dateerbaar zijn.

Van een voorganger van deze kerk werden geen sporen opgegraven. Mogelijk bevinden zich hiervan echter nog resten op groter diepte. Wellicht waren de lagen leem, verbrand materiaal en hutteleem, aangeboord op zo'n 70 cm onder de baksteenfunderingen, van een oudere kerk afkomstig.

Summary

About three kilometers to the west of Dokkum lies the small terp village or Raard (mun. of Dongeradeel, prov. of Friesland). High upon the largely levelled terp stands a little church with a small typical churchyard. Restoration works on the church commenced in May 1987 with the removal of 70 cm of soil inside the church in preparation of new concrete foundations. The author accompanied the works on behalf of the State Service for Archaeological Investigations. Through the cooperation of the architect and the owners some important archaeological observations could be made. Although former repairs and restorations (mainly in the 19th century, e.g. the rebuilding of the tower in 1807) had altered the original building considerably, it was still possible to make a reconstruction of the original brick romanesque church. Some remains were preserved in the walls of the building (fig. 2:acde), but details of the choir were only found by excavation.

It appeared that the one-aisled church originally had been divided into nave and choir by a massive transverse arch. The nave had had only one central window on each side and small plain westerly entrances (fig. 2:ce). The windows may have been bipartite, as the base of a central mullion was found in a layer of debris in the church (fig. 8 and 9). The choir appeared to have had small buttresses in the insides of the angles. As the choir foundations proved to have subsided considerably, these buttresses originally may have supported a brick vault over the choir.

A peculiar element was a tall and narrow window with a pointed arch, remains of which were discovered in the southeastern corner of the choir ending (fig. 2:g). This was a so-called 'hagioscope', which in theory made it possible for lepers, pest-infected and the like to attend masses in separation, from outside the church. At Raard the 'hagioscope' was a later, gothic addition (which was removed in the 19th century). The gothic window, added to the centre of the choir ending, may be of the same age.

The romanesque church can be dated quite accurately on stylistic grounds. The combination of romanesque windows, the rounded pillaster strips on the outside corners of the choir (so-called 'beads') and the tripartition of the choir ending makes a date around 1200 AD most likely.

The investigations rendered no clear traces of an older (wooden) church, but drilling samples showed layers of loam, burnt daub and ashes underneath a clay layer, about 70 cm under the romanesque foundations (unfortunately too deep for excavation inside the church).

Amongst the potsherds and objects recovered men-

tion must be made of four footbeakers that probably served as oil-lamps, found together with late-12th- or 13th-century 'Kugeltopf'-sherds and fragments of two red earthenware disks of unknown use (fig. 7). The oil lamps and disks may have served a ritual purpose (scented oil?).

Noten

1. Het hoogste punt van de terp, bij de kerk, ligt op circa 4,80m – NAP.
2. H. M. van den Berg, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst: Noordelijk Oostergo, de Dongeradelen, 's-Gravenhage* 1983, 163-168.
3. Rode en bruingele baksteen, 28½/29 x 14½/15 x 9½/10 cm, 10 lagen 101 cm dik, in kettingverband.
4. Donkerbruine baksteen, hard, 20½ x 10 x 4½ cm, 10 lagen 51 cm dik, klezorenverband.
5. Rode baksteen, 32½/33 x 15½/16 x 8½/9 cm, 10 lagen 96 cm dik, wild verband.
6. *Voorlopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, IX: De provincie Friesland, 's-Gravenhage* 1930, 338-339.
7. Onderzijde van de funderingen op circa 4,10/4,25 m + NAP.
8. Herbruikte rode baksteen, 31 x 15 x 8½/9 cm.
9. Bruinrode baksteen, 30 x 15 x 9½ cm.
10. Rode baksteen, 28 x 14 x 6/6½ cm.
11. Rode baksteen, 29 x 14½ x 7½ cm, bovenzijde van de vloer op circa 4,40 m – NAP.
12. Determinatie door G. Mensonides, Fries Museum te Leeuwarden: a. zilveren halve stuiver, Zwolle, 15e eeuw, diam. 21,3 mm, b. zilveren kwart stuiver, Groningen, 15e eeuw, diam. 19,5 mm, c. bronzen kwart stuiver, Leeuwarden(?), 15e eeuw, diam. 19,5 mm, d. zilveren munt met doorboring (niet identificeerbaar), diam. 25,3 mm, e. kopermuntje aan één zijde gestempeld, diam. 13 mm.
13. Materiaal: klinkend hard, zwarte kern met bruine oppervlakken, gemagerd met veel en kleurig steengruis van 1 tot 4 mm groot.
14. Materiaal rode scherven: matig hard, slecht doorknede geelgeklepte roodgebakken klei, zonder magering. De zwarte scherf kan een misbaksel zijn van hetzelfde materiaal. Een soortgelijke kelkbekker is afgebeeld in: J. H. F. Bloemers, L. P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij, *Verleden Land*, Amsterdam 1981, 143, uit de kerk van Niekerk (Gr.). In het Leeuwarder Fries Museum bevindt zich één exemplaar, in 1965 opgegraven in de Grote Kerk van Dokkum (inv.nr. FM 1983-I-2), van kogelpotaardewerk, nagedraaid. In de kerk van Wijns (Fr.) is er nog een geëxposeerd, die hier in 1976 is opgegraven (inv.nr. FM 1976-IV-12A).
15. Vergelijk de kerken beschreven in: H. M. van den Berg, 'Plattegrondvormen van middeleeuwse kerken in Groningen en Friesland', *Bulletin KNOB* 69 (1970), 14-26; idem, *Monumenten van Geschiedenis en Kunst: Noordelijk Oostergo delen: Ferweradeel*, Den Haag 1981, *De Dongeradelen*, Den Haag 1983, *Dantumadeel*, Den Haag 1984; E. H. ter Kuile, *De romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden, Zutphen* 1982². Kralen zijn er in tufsteen onder andere in Genum en Wetzens, niet ver van Raard. In de vorm van halfzuiltjes zitten ze ook aan b.v. de 12e-eeuwse St. Plechelmus te Oldenzaal en in de bovenverdieping van de St. Maartenskapel op het Nijmeegse Valkhof.
16. Vroege voorbeelden zijn er in tufsteen te Genum en Wetzens (12e eeuw).

Monumentenberichten

Monumenten dendrochronologisch gedateerd (2)

In het *Bulletin KNOB*, 1987, nr. 2, werd een reeks dateringen van bekende en minder bekende monumenten gepubliceerd. De inleiding van die bijdrage bevat ook algemene informatie met betrekking tot de dendrochronologische dateringsmethode. De hierna volgende resultaten zijn mede verkregen door metingen en berekeningen van E. Jansma van het Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam en van H. Tisje te Neu-Isenburg, Duitsland. Het betrof door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg verstrekte opdrachten en soms ook belangeloze medewerking. Het merendeel van de resultaten is ontstaan door intensieve samenwerking van en soms wederzijdse controle door de genoemde personen en de auteur. De hierna volgende gedateerde constructies zijn alle opgetrokken uit eikenhout.

Het eerder genoemde Monumentenbericht behoeft nog enige aanvulling. De datering van de kap van de abdijkerk Rolduc, in of omstreeks het jaar 1586, werd globaal door historische gegevens gesteund. Hiertoe behoort een destijds onder de daklijst aangebrachte wapenstein van abt Joh. Wormbs (1558-1600). De beheerder van de abdij, de zeereerwaarde heer Stassen, meldde dat de bewuste steen inmiddels in de tentoongestelde collectie bouwfragmenten is opgenomen en behalve het wapen van Joh. Wormbs ook het jaartal 1587 draagt! In de toelichting op de datering van de Bornhof te Zutphen is een zetfout geslopen. Twee keer wordt het jaartal 1343 genoemd in plaats van respectievelijk 1343 en 1344. Naar aanleiding van een reactie van de heer Hagens van het Rijksmuseum Twenthe, moet erop gewezen worden, dat uiteenlopende dendrochronologische data binnen één bouwdeel, de datering van het monument op losse schroeven kunnen zetten. De uiteenlopende data kunnen gevolg zijn van het opnieuw (secundair) toepassen van hout, van reparaties of van bouwactiviteiten in verschillende perioden. Een ervaren bouwhistoricus zal deze veranderingen of toevoegingen meestal wel herkennen.

Albergen, Hoofdstraat 50a

Van de zes houtmonsters die in deze boerderij met forse ankerbalkgebinten zijn genomen, kon er slechts één gedateerd worden. Het hout voor een stijl aan de noordzijde werd eind 1779 gekapt.

Delden, Lange straat 24-26

Het hout voor een drietal sporen van de kapconstructie werd eind 1658 geveld. Een stijl van een vakwerk in de zijgevel leverde een veldatum op van eind 1656. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de kern van het gebouw (niet de voorgevel) in 1659 of kort daarna moet zijn voltooid.

Delden, Lange straat 28

Het hout voor twee vakwerkstijlen in de rechter zijgevel van het pand moet in 1656 \pm 1 jaar gekapt zijn. De vakwerkconstructie kan derhalve omstreeks 1656 worden gedateerd.

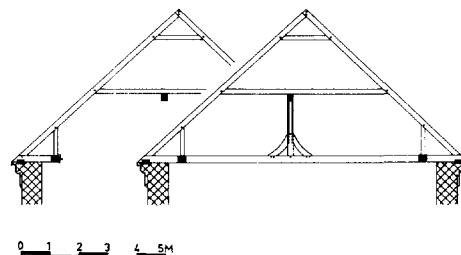
In de voorlaatste Monumentenberichten is de datering gegeven van het pand Lange straat 41 te Delden (1659 \pm 8 jaar). De hierboven vermelde dateringen van huizen aan dezelfde straat, illustreeren de desastreuze gevolgen van de stadsbrand in 1655. Hierbij werden meer dan 120 huizen, inclusief het raadhuis verwoest. Opmerkelijk is, dat vele nieuwe huizen daarna nog in vakwerkbouw werden opgetrokken.

Den Ham, Ommerweg 45, schuur uit Hellen-doorn

Dankzij een plak van een gebintplaat kon E. Jansma in 1986 een datering geven. De spintgrens was waarschijnlijk net aanwezig, waardoor het kappen van het hout in 1608 \pm 6 jaar plaats moet hebben gevonden. De detaillering van de houtconstructie is relatief traditioneel, de telmerken zijn gekrast en alle houtverbindingen gepend.

Ootmarsum, Simon en Judaskerk (afb. 1)

De sporenkap met langsverbanden en vrij flauwe dakhelling boven de 13e-eeuwse beuken van deze kerk, werd tot voor kort voor origineel gehouden. Van elf houtmonsters konden er slechts drie worden gedateerd. Een monster van een gespan bij de viering aan de zijde van het koor dateert eind 1399. Een schoor tegen een makelaar in het zuidwestelijke dwarsschip dateert uit 1390 \pm 8 jaar. Het hout voor de makelaar aan de noordzijde van deze beuk is echter eind 1424 geveld. De combinatie van deze jaartallen stelt ons voor raadsels. In de oudste delen van de kap lijken alle aangeboorde onderdelen van de constructie bij elkaar te horen. Aan de kap kan echter niet meer dezelfde hoge ouderdom worden toegeschreven als aan het onderliggende muurwerk. De twee dateringen in het laatste decennium van de 14e eeuw houden mogelijk verband met de 'tymeringhe' aan de kerk in 1401.¹



Ootmarsum, Ganzenmarkt 11

Zes houtmonsters afkomstig uit het vakwerk van de zijgevel gaven een datering voor het kappen van het hout in (eind) 1551. Het vakwerk moet derhalve in of niet veel later dan 1552 zijn opgetrokken.

Ootmarsum, Grote straat 15

Het hout van de ankerbalk die in de woonkamer werd aangeboord is eind 1589 gekapt. Dit betekent dat het huis in of kort na 1590 moet zijn gebouwd. De constructieve opbouw en datering van het pand is vrijwel identiek aan die van Grote straat 13.²

Ootmarsum, Marktstraat 7-9 (afb. 2)

Marktstraat 9, een hoekhuis met verdieping, bleek dateerbaar dankzij een kinderbalkje onder de zoldervloer: het hout is eind 1586 gekapt. De andere monsters leverden niets op. De onderbouw van Marktstraat 7 moet omstreeks 1613 zijn gebouwd omdat het hout voor twee schoren eind 1612 werd geveld. De duidelijk als zodanig herkenbare verhoging van dit pand moet op grond van monsters uit drie verschillende gebintstijlen in of niet lang na 1637 zijn voltooid. Een stijl aan de zuidzijde bleek iets ouder te zijn: het hout is in 1602 \pm 2 jaar gekapt. De kwantitatief sterkere vertegenwoordiging van hout uit 1637 is waarschijnlijk bepalend voor de bouwdatum. Het ouder gedateerde stuk is mogelijk hergebruikt.

Rijssen, Wierdensestraat 25

Uit drie sparren van de dakconstructie blijkt dat hout eind 1615 gekapt moet zijn. Hiermee kan de datering van de kap en waarschijnlijk ook van de gevel in 1616 geplaatst worden.

Usselo, Zweringhoekweg 45, erve Elferink

De boerderij bevat minstens drie verschillende bouwfasen. Van het hoofdhuis kon enkel het voorste deel gedateerd worden aan de hand van monsters uit eind 1646 (één monster) en eind 1648 (twee monsters). Het betreft hier dus niet de smallere, zogenaamde bovenkamer die door een gedenksteen wordt gedateerd (1790), maar het woongedeelte van het hallehuis. Op het erf staat nog een houten schuur. Het hout voor de draagconstructie werd eind 1759 gekapt en zal waarschijnlijk in 1760 zijn toegepast.

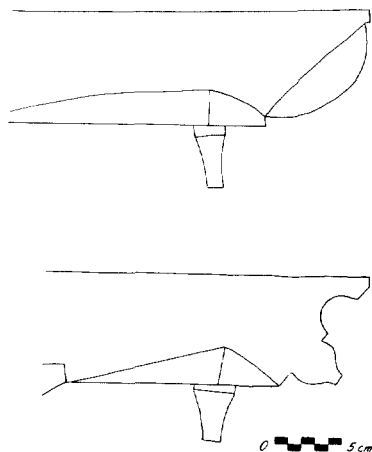
Afb. 1 De kap boven het dwarsschip van de Simon en Judaskerk te Ootmarsum. Het hout van enkele onderdelen kon in het laatste decennium van de 14e en in het eerste kwart van de 15e eeuw gedateerd worden (tekening RdMz, 1972).

Zwolle, Diezerstraat 17

In november 1986 werd de kap van dit niet-beschermd monument gesloopt. De sporen bleken ondersteund te zijn door zeven latere jukken, voorzien van (gebroken) gesneden telmerken. De sporengespanssen droegen vroegere kenmerken, te weten een sterk rechthoekige doorsnede (o.a. 13 x 6 cm, 14 x 5 cm, 11 x 9 cm, 12 x 6,5 cm, e.d.) en opgelijpte rechte of zwaluwstaart-vormige verbindingen tussen sporen en haanhouten, waarbij houten nagels en spijkers met dunne platte koppen zijn gebruikt. Twee monsters van de tot kachelhout verzaagde sporen zijn gedateerd op 1348 ± 6 jaar. Een ander monster met wankant gaf een datering in het jaar 1352.

Zwolle, Kamperstraat 14 (afb. 5)

Dit oorspronkelijk middeleeuwse pand met de nok evenwijdig aan de straat is aan de westzijde drastisch ingekort tot de breedte van de huidige voorgevel waarvan één baksteen het jaartal 1803 draagt. P. Boer van de gemeentelijke dienst monumentenzorg maakte ons attent op de forse constructie van moer- en kinderbalken boven begane grond en verdieping. Op beide niveaus hebben zich korbeelstellen bevonden waarvan er alleen aan de noordzijde op de verdieping enkele bewaard zijn. Hoewel de vormgeving van de sleutelstukken van beide niveaus verschilt (zie afb. 5), lijken de balklagen toch uit dezelfde tijd te dateren. De oorspronkelijke kap was niet meer aanwezig. Aan de noordzijde is nog een laat-gotische aanbouw herkenbaar. Alleen de strijk balk op de verdieping, waarschijnlijk nog met wankant, leverde een bruikbare datering op: het hout is in 1374 gekapt.



Afb. 5 Sleutelstukken in Kamperstraat 14 te Zwolle, daterend uit 1374. Boven: sleutelstuk verdieping; onder: sleutelstuk begane grond (tekening D. J. de Vries RdMz, 1987).

Zwolle, Walstraat 11

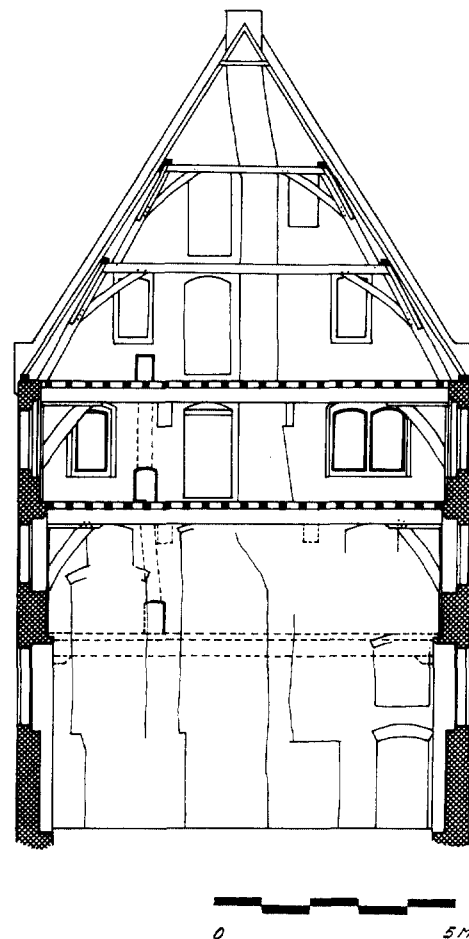
In dit pandje gaat een laat-middeleeuws gebouw schuil, dat door kruis- en kloostervensters uitzicht had op de kapel en het terrein van het St. Geertruidskonvent. De verdieping en de zolderdragende moerbalken liggen 1,6 meter hart-op-hart. Het is niet meer na te gaan of het een enkelvoudige dan wel een samengestelde balklaag is. De sporenkap zonder borstwering werd gedragen door vijf enkelvoudige jukken. Van het gesloopte oorspronkelijke hout wist P. Boer vier bruikbare monsters veilig te stellen. Ze leverden een datering van 1531 ± 5 jaar op voor het kappen van het hout. De situering van het pand en het gegeven dat de kloosterkerk, tegenwoordig Waalse Kerk genoemd, er in 1531 al stond,³ maken aannemelijk, dat dit gebouw tot het klooster heeft behoord.

Zwolle, Windesheim, brouwerij van het klooster (afb. 6)

Afgezien van een uitwendig niet als zodanig herkenbare kloostervleugel in de panden Pastorieweg 2 en 4, is van het beroemde klooster slechts de voormalige brouwerij nog aanwezig. Het gebouw is sinds circa 1632 in gebruik als protestantse kerk. Het is waarschijnlijk niet toevallig dat men omstreeks 1580 juist een van de meest rendabele en een van de jongste gebouwen gespaard heeft. Uit een drietal houtmonsters bleek namelijk dat het hout voor dit gebouw in 1566 gekapt is. Dit was in tegenspraak met bepaalde constructieve kenmerken: een baksteenformaat van 27-29 x 13-14 x 6-7 centimeter, tien lagen metselwerk zijn 79 tot 83 centimeter hoog en de korbeelstellen onder de moerbalken, beide 14e/15e-eeuwse kenmerken. De aanzetten van de rookkanalen, de ojjefvorm van een console onder een strijk balk en de geveltoppen opgetrokken uit veel kleinere bakstenen, gaven echter een bevestiging van de dendrochronologische datering.⁴ Bij nadere beschouwing blijken de grotere bakstenen secundair te zijn verwerkt en blijkt onze visie op het late voorkomen van korbeelstellen in de IJsselstreek voor herinterpretatie vatbaar.

Zwolle, Windesheim, Veldweg 1''

Deze boerderij in de nabijheid van de voornoemde restanten van het Windesheimer klooster, bestaat uit minstens drie verschillende bouwfasen. Het stalgedeelte met ankerbalkgebinten kon dankzij vijf houtmonsters in 1502 ± 4,5 jaar worden gedateerd. De houtconstructie in het verlengde van de stal en de dwars hierop geplaatste stenen opkamer konden niet gedateerd worden, omdat de monsters hiertoe niet geschikt bleken. De bouwkundige details van deze bouwdelen maken echter aannemelijk dat ze omstreeks dezelfde tijd dateren als het voornoemde stalgedeelte. De ankerbalk van het eer-



Afb. 6 Dwarsdoorsnede van de voormalige brouwerij (uit 1566) van het klooster Windesheim met inwendig aanzicht van de oostelijke kopgevel. De in de 17e eeuw gesloopte balklaag tussen begane grond en verdieping is gestippeld (tekening D. J. de Vries RdMz, 1987).

ste gebint in de verlenging, bleek later vernieuwd te zijn, gezien het gaver houtoppervlak, het ontbreken van een telmerk en de afwijkende wigconstructie. Wegens het ontbreken van spinthout kan hier slechts een *terminus post quem* gegeven worden: na 1739 ± 21 jaar, dat wil zeggen ná 1790.

D. J. de Vries

Rijksdienst voor de Monumentenzorg

1. E. H. ter Kuile, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Deel IV De provincie Overijssel. Eerste stuk: Twente*, 's-Gravenhage 1934, 112.
2. D. J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd', *Bulletin KNOB* 86 (1987), 87.
3. *Ibidem*, 89.
4. D. J. de Vries en G. Berends, 'De bouwkundige restanten van het klooster Windesheim', in: F. C. Berkenvelder e.a. [red.], *Windesheim studies over een Sallands dorp bij de IJssel*, Kampen 1987, 130-138.

Boekbesprekingen

M. van Beek

Het aanzien waard?

Geschiedenis van de welstandszorg in Nederland

Het Oversticht. Uitgave in samenwerking met Kluwer, Van Loghum Slaterus, Zwolle-Deventer 1985; 123 p.; 22 cm; ISBN 90-0323-8; f 89,—

Het hier besproken boek is uitgegeven ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van Het Oversticht. Het bevat echter niet – wat wel voor de hand zou liggen – een geschiedenis van de jubilerende vereniging of een terugblik op 60 jaar welstandstoezicht in Overijssel. Het boek is breder van opzet en behandelt de geschiedenis van het welstandstoezicht in geheel Nederland vanaf het begin van onze eeuw. Het boek begint zo waar met een hoofdstuk over de voorgeschiedenis vanaf de late middeleeuwen, maar meer dan de waarde als inleiding kan er niet aan worden gegeven. In korte hoofdstukken worden initiatieven van zeer verschillende organisaties, overheden en personen, die uiteindelijk geleid hebben tot het huidige welstandstoezicht, beschreven. De geringe lengte van de hoofdstukken maakt het lezen prettiger maar is nadelig voor een goed chronologisch overzicht. De verschillende aspecten van het welstandstoezicht worden kort en helder belicht. Hierbij komen vooral aan de orde: de tweespalt tussen de vooruitstrevende en de traditionele architectuur, de aangepaste nieuwbouw, de relatie met Heemschut en Monumentenzorg en de wijzigingsdrift en de *Baubearbeitung* door commissieleden. De afgebeelde ontwerpen met onderschriften sluiten hier goed bij aan. De situatie tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar vooral de wederopbouwtijd met de tegenstelling tussen de Nieuwe Zakelijkheid en de Delftse School leveren een boeiend, maar alom bekend beeld op.

Het belang van het boek is vooral gelegen in het historisch overzicht dat de grote positieve invloed aantoonde die het welstandstoezicht heeft gehad op de gebouwde omgeving. Dat aan deze invloed de laatste tijd nogal eens wordt getwijfeld – zo zelfs dat er stemmen opgaan om het welstandstoezicht maar geheel af te schaffen – heeft Het Oversticht doen besluiten een appendix bij te voegen. Hierin bepleit H. Meindersma in krachtige bewoordingen voor behoud van het welstandstoezicht. Hij geeft ook voorstellen voor verbetering.

Nu de felste stormen van kritiek wat zijn geluwd en een dreigende opheffing enigszins is afgewend, doemt een nieuw gevaar op: de intergemeentelijke samenwerkingsverbanden. Deze zal de regionale welstandsorganisaties versnipperen, hetgeen een uniforme en kwalitatief goede beoordeling nadelig zal beïnvloeden. De Federatie Welstandstoezicht dient in haar verzet

tegen deze dreiging de decentralisatie van de monumentenzorg te betrekken. De gemeenten moeten namelijk naast het welstandstoezicht ook een monumentencommissie installeren. Samenwerking en aanvulling op elkaars werk kan een goede verbetering van de zorg voor de gebouwde omgeving inhouden. Een vorm van regionaal welstandstoezicht gecombineerd met monumentenzorg past geheel in de geschiedenis van de welstandszorg in Nederland zoals het hier besproken boek van Marijke Beek duidelijk aantoonde.

A. v. Drunen

maart 1987

H. Valk

375 Jaar oud-katholiek in Krommenie

Uitgave van de Oud-Katholieke Kerk Krommenie; te bestellen bij Pastoor Th. Horstman, Van de Veldelaan 129, 1816 PB Alkmaar; 46 p.; f 17,50

De Oudkatholieke parochie van de Heilige Nicolaüs te Krommenie bezit een kostbaar kleinood in haar kerkgebouw annex pastorie, in de 17e eeuw tot stand gekomen door aanpassing van een langhuisstolp. Deze kreeg in het laatste kwart der 18e eeuw een nieuwe voorgevel met houten voorschot in Louis XVI-vormen. In 1826, nadat een watersnood ernstige schade had veroorzaakt, werden de tot dan toe houten buitenwanden van het kerkgedeelte vervangen door stenen muren. De staanders van het 'vierkant' werden toen door omtimmering getransformeerd tot Toscaanse kolommen. Van de belangrijke inventaris dateert het merendeel uit de 17e en 18e eeuw. Sommige stukken zijn uit andere kerken naar Krommenie overgebracht. Zo is het altaar afkomstig uit de voormalige schuilkerk 'de Pauw' te Amsterdam.

Waarschijnlijk is de eerste pastoor van deze kerk de in 1612 benoemde Gratianus Cornelisse geweest. Om te markeren dat hij 375 jaar geleden naar Krommenie kwam is een kloeki brochure uitgegeven. Deze behelst een overzicht van de geschiedenis van de parochie en een beschrijving van pastorie en kerk (met sterke nadruk op laatstgenoemde: van het inwendige van de pastorie komt alleen de bibliotheek enigszins uitvoerig aan bod). Diverse van de vermelde gegevens vormen een waardevolle aanvulling op hetgeen wordt medegedeeld in de *Geïllustreerde Beschrijving* van Waterland en omgeving. Er wordt bij voorbeeld uitvoerig geciteerd uit een beschrijving van de toestand van vóór 1826 waaruit blijkt dat toen een aantal 'koesyns met geschilderde kleine glazen' aanwezig was. Hoe uit een boerderij een kerk annex pastorie groeide wordt verduidelijkt door het opgenomen

perspectiefschema. Instructief is ook de plattegrond die de tegenwoordige toestand weer geeft. In 1939-1940 zijn de gebouwen gerestaureerd onder leiding van Jan de Meyer. De auteur, zelf architect van professie, uit diverse bezwaren tegen de toen gevolgde werkwijze. Deze acht ik terecht. Het zal overigens wel niet meer zijn na te gaan wat in deze de verantwoordelijkheid van de architect, wat die van de opdrachtgevers is geweest.

De opgenomen foto's van ex- en interieur en van diverse preciosa, met name borduurwerk, zijn in het algemeen van goede tot redelijke kwaliteit. Een enkele is te donker afgedrukt. De eerlijkheid gebiedt op nog enkele schoonheidsfoutjes te wijzen. Het taalgebruik is niet altijd vlekkeloos. Er is een foto opgenomen van een schilderij waarvan alleen wordt vermeld dat het de geboorte van Christus voorstelt. Verder ontbreekt iedere toelichting in bijschrift of hoofdtekst. Pastoor Caseaux, die van 1778 tot 1804 in Krommenie stond, kan uiteraard niet 'in de Hugenotentijd' naar Nederland zijn gekomen.

Niettemin wil ik deze uitgave graag aanbevelen. Ik doe dat ook omdat de kleine parochiegemeenschap het heeft aangedurfd de voorbereiding van een dringend nodige nieuwe restauratie ter hand te nemen. De totale kosten zijn groot op twee miljoen waarvan zij twee ton zal moeten fourneren. Alle financiële steun van buiten de parochie is dus zéér welkom.

Ph. Bosscher

juni 1987

Nieuws van de Bond

Verslag Algemene Ledenvergadering gehouden op 27 februari 1988 in het Stadhuis te Deventer

1. Opening

De voorzitter opent de vergadering en schetst in korte bewoordingen de huidige stand van zaken bij de KNOB. Er hebben allerlei vernieuwingen plaats gevonden: het bureau is uitgebreid, het *Bulletin* is in een nieuw jasje gestoken. Dit is nog maar het begin, er zullen nog meer veranderingen plaatsvinden. Op de zomervergadering zal nader ingegaan worden op de nieuwe koers van de KNOB.

2. Ingekomen stukken en mededelingen

Er is een brief binnengekomen van de heer Visse uit Gouda, waarin hij o.a. de volgende punten aanroert: de agenda is te summier om leden enthousiast te maken om aan de vergadering deel te nemen; er is geen verslag van de penningmeester bijgevoegd; stukken toekomstig beleid ontbreken; bestuurlijke zaken is onduidelijk. De heer Elsing antwoordt hierop dat de agenda uit kostenbesparing kort gehouden is; het verslag van de penningmeester wordt nooit bijgevoegd, ligt altijd ter inzage tijdens de vergadering; het toekomstig beleid zal nader aan de orde komen op de zomervergadering; bestuurlijke zaken waren momenteel nog niet aan de orde. Overigens heeft de heer Elsing grote waardering voor het meeleven van de heer Visse met de Bond.

Mededelingen

De rondwandeling door de stad zal komen te vervallen; hiervoor komt in de plaats een rondleiding door het stadhuis door wethouder Duimel.

4 juni zal de zomerexcursie plaatsvinden in Kampen met misschien een bezoek aan het museum voor onderwaterarcheologie te Ketelhaven.

16 december wordt een studiedag gehouden over stadsarcheologie te Leiden.

3. Financiën

De penningmeester doet verslag over de financiën. De exploitatierekening wordt afgesloten met een positief saldo van f 10.031,06. Een goed resultaat dus. Vervolgens doet de kascommissie bij monde van de heer Hoogland verslag van de controle. Alles is in orde bevonden en hij stelt de vergadering voor de penningmeester te dechargeren. De vergadering gaat hiermee akkoord. Daarnaast doet de kascommissie nog enkele aanbevelingen: de contributie verhogen met f 10,—, dit bedrag kan afgetrokken worden als vóór 1 april betaald wordt. Wanbetalers krijgen het laatste *Bulletin* niet meer toegezonden. Het geld van de spaarrekening moet overge-

maakt worden naar de Roparco. De heer Conyn neemt deze aanbevelingen aan. De heer Jansen uit Heeze uit zijn waardering dat de kascommissie meer heeft gedaan dan alleen de boeken controleren. De heer Valk merkt op dat Heemschut altijd een brief met de acceptgirokaart meestuurt. Mevr. de Haas antwoordt dat door een misverstand helaas dit jaar de bedragen niet op de acceptgiro's vermeld stonden. Prof. Temminck Groll vraagt of er geld gereserveerd is voor het Repertorium. Antwoord: neen. De heer Van der Mark wordt in de kascommissie benoemd als opvolger van de heer Hoogland. Mevr. Bosch blijft nog een jaar aan.

4. Presentatie nieuw Bulletin

De heer Hylkema geeft een korte toelichting. De nieuwe uitvoering van het Bulletin is een uitvloeisel van de notitie 'Toekomst KNOB'. Het blad zal 6 maal per jaar verschijnen om meer aandacht te kunnen besteden aan de actualiteit. Daarnaast wordt uiteraard het wetenschappelijke niveau gehandhaafd. Dit nieuwe blad is vooral tot stand gekomen door de grote medewerking van De Walburg Pers, die ook nog het financiële risico op zich genomen heeft. 1988 zal een proefjaar worden, in 1989 zal het definitieve Bulletin klaar moeten zijn. Komend jaar zal ook de redactie vernieuwingen ondergaan. De leden worden opgeroepen na het tweede nummer van dit jaar hun reactie te geven. Mevr. Witmer vraagt of er geen overlappings met andere tijdschriften ontstaan. De heer Hylkema antwoordt dat de KNOB juist het gat opvult dat tussen 'Monumenten' en 'Heemschut' gevallen is door ons wetenschappelijke karakter.

7. Rondvraag

De heer Kaajan maakt zich zorgen over de nieuwe monumentenwet. B & W mogen een sloopvergunning afgeven als de monumentencommissie daar toestemming voor geeft, maar hoe groot is de kennis en inzicht van deze commissie vraagt hij zich af. De heer Waal antwoordt dat dit voor gemeenten met weinig monumenten wel een probleem is, maar dat gemeenten met veel monumenten dikwijls ook over een goede monumentencommissie beschikken. Prof. Temminck Groll merkt op dat er vroeger een nauwe band bestond met ministerie, hoogleraren, ambtenaren van de Rijksdienst. Hij mist deze beroepsmensen op de excursie. De heer Jans vraagt aandacht voor het feit dat vele silhouetten van fabrieken op de tocht staan. Deze moeten toch behouden worden. De notulen van de zomervergadering in Amsterdam waren niet op de agenda geplaatst, maar er worden tijdens de vergadering geen op- of aanmerkingen over gemaakt.

Verslag winterexcursie Deventer op 27 februari 1988

Voor deze excursie hadden zich 110 belangstellenden aangemeld, een verheugend aantal. De deelnemers werden ontvangen met koffie en een bijtje (Deventer koek) in de koffiekamer van de raadszaal. Vervolgens werden wij in de raadszaal welkom geheten door Burgemeester Waal, die zeer verheugd was dat de KNOB Deventer uitgekozen had voor zijn jaarvergadering.

Na de ledenvergadering (zie voor verslag elders) kreeg de heer Rademaker, stadsarchitect van Deventer het woord. Na eerst de ontwikkeling van de stadsplattegrond geschetst te hebben, loopt hij met behulp van een grote hoeveelheid dia's door de eeuwen als ook door de stad heen. Ieder gerestaureerd pand passeert de revue, maar ook wordt aandacht besteed aan de nieuwbouw.

De lunch werd genoten in de sfeervolle kelders van het stadhuis, die normaal dienst doen als kantine voor het gemeentepersoneel. Na de lunch gaf de heer Elsing een exposé over de stadsontwikkeling van Deventer in samenhang met de geschiedenis van de hanze en de ontwikkeling van de vaartuigen die daarmee in verband stond.

Als laatste spreker trad de heer Slechte op, directeur van de Gemeentemusea in Deventer. Hij schetst de geschiedenis van het museum De Waag, dat in 1913 ontstaan is. Tot slot geeft hij aan wat in zijn ogen de filosofie moet zijn om een historisch museum goed tot zijn recht te laten komen: het moet een duidelijk beeld geven van de geschiedenis van de stad en geen statische uitstalling van de (meest mooie en bijzondere) voorwerpen zijn.

Aansluitend wordt in twee groepen een bezoek gebracht aan het Speelgoedmuseum en het Museum De Waag, dat momenteel in restauratie is. Tot slot wordt de dag besloten met een verfrissing op het stadhuis. Wethouder Duimel is dan zo vriendelijk de nog aanwezige leden uitgebreid door het stadhuis rond te leiden. Een mooie afsluiting van deze dag.

In Memoriam Engelbert Hendrik ter Kuile 9 juli 1900 - 2 februari 1988

Op 2 februari jl. overleed prof. dr. E. H. ter Kuile, Nederlands eerste hoogleraar in de geschiedenis van de bouwkunst, op 87½-jarige leeftijd. Uiteraard bestond dit vak vóór zijn benoeming in juni 1947 te Delft, maar dáár evenals op de kunsthistorische instituten steeds als onderdeel van een meeromvattende leerstoel. Met grote inzet en enthousiasme heeft hij die taak vervuld, naast die bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, aan welke dienst, en aan de voorgan-

RESTAUREREN IS EEN SPECIALISME



Nico de Bont & Zn. bv Nieuwkuijk, J. de Bonth-van Hulten bv Nieuwkuijk, Bouw '75 bv Workum, Coppes bv Maastricht, Du Prie bv Leiden, Hillen & Roosen Bouw bv Amsterdam, Gebr. den Hoed & Zn. Bergambacht, Holleman & Zn. bv Santpoort, Hulshof bv Steenderen, Huurman bv Delft, H.J. Jurriëns bv Utrecht, J. Kneppers bv Amsterdam, Vic Laudy bv Sittard, Coöp. Bouwbedrijf Moes Zwolle, Schakel & Schrale bv Amsterdam-Zwolle, van der Sluijs en van Dijk bv Hardinxveld-Giessendam, W.M.T. Thijssen & Co. bv Amsterdam, S.D. v.d. Vegt Weidum, Woerden bv Woerden, Woudenberg-Ameide bv Ameide.

STICHTING
VAKGROEP RESTAURATIE

Postbus 8110
3503 RC Utrecht
Telefoon 030 - 434474

Actualiteiten

het Rijksprentenkabinet, deel 1, waarin de 15e- en 16e-eeuwse prenten zijn beschreven uit de Nederlanden, Duitsland, Frankrijk en Italië.

De aanprijzing 'profitelijk voor schilders, goutsmeden, beeldtsnijders ende andere constenaren' op het titelblad van een serie cartouches van de ontwerper Jacob Floris, gaf al in 1564 aan wat men zich ook nu nog steeds bij ornamentprenten moet voorstellen: grafiek die bedoeld is om als voorbeeld te dienen voor ambachtslieden en kunstenaars.

De bijna 200 prenten die nu getoond worden, geven voorbeelden voor edelsmeden, wapensmeden, meubelmakers, steenhouwers enz., zowel voor versieringsmotieven als voor de objecten zelf. Ter illustratie zijn ook enkele toepassingen of interpretaties in zilver, brons, hout, in de tentoonstelling te zien.

M. de Jong en I. de Groot, *Ornamentprenten I, 15de en 16de eeuw, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1988; 328 p.; afb.; ISBN 90.12.05581.4; f 70,—.*

Rijksmuseum, Stadhouderskade 42, Amsterdam; 26 april t/m 19 juni 1988; dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur, zon en feestdagen 13-17 uur.

De **Permanente Conferentie voor de Europese Stadsvernieuwing** organiseert in samenwerking met de Katholieke Universiteit te Nijmegen en de gemeente Bergen op Zoom op 10 juni 1988 in het Markiezenhof te Bergen op Zoom een studiedag over 'De stad van de toekomst'. Sprekers op deze dag zijn: Dr. Nico Nelissen, Dr. Anneke Assen, Prof. Dr. Marcel Anselin, Prof. Dr. Theo Guffens, Prof. Dr. Arno Korsten en Prof. Dr. Ton Kreukels.

De sprekers zullen de stad van de toekomst vanuit verschillende gezichtspunten bekijken: sociaal-historisch, demografisch, sociologisch, sociaal-ecologisch, planologisch en bestuurskundig. De inschrijvingskosten bedragen f 75,— inclusief lunch, koffie en het ruime 200 pagina's tellende boek *De stad van de toekomst; tussen crisis en renaissance*.

Aanmelding dient schriftelijk te geschieden bij het secretariaat van de Permanente Conferentie voor de Europese Stadsvernieuwing, Weezenhof 37-01, 6536 HH Nijmegen, onder gelijktijdige overmaking van f 75,— op NMB-rek.nr. 67 96 65 196 te Maastricht; postgiro van de bank 1057074 o.v.v. conferentie Bergen op Zoom.

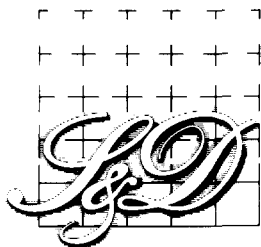
Studiedag 'Bescherming van watertorens'

Op 3 juni 1988 wordt in Hilversum een studiedag 'Bescherming van watertorens: een waardevolle opgave voor monumentenzorg?' gehouden. De studiedag wordt georganiseerd door het Provinciaal Bestuur van Noord-Holland. De bedoeling van de dag is om te informeren over het belang om voor de toekomst een aantal representatieve voorbeelden van watertorens te behouden. Het toekomstperspectief wordt niet alleen geschetst vanuit monumentenzorg maar ook vanuit het waterleidingbedrijf. Daarnaast is er aandacht voor de mogelijkheden voor een succesvol hergebruik van watertorens.

De studiedag wordt gehouden op vrijdag 3 juni 1988 en vindt plaats in de Burgerzaal van het raadhuis aan het Dudokpark 1 in Hilversum. Nadere informatie bij bureau voorlichting van de provincie Noord-Holland, tel. 023-163409. Daar is ook de congresbundel (rijk geïllustreerd) verkrijgbaar, 'Bescherming van watertorens in de provincie Noord-Holland'.

Restauratie Renovatie Onderhoud

Het behoud van het goede...



van der Sluijs & van Dijk bv
Verenigde Aannemers- en Steenhouwersbedrijven
Hardinxveld-Giessendam
Telefoon (01846) 12579





ONTDEK DE VEELZIJDIGE WERELD VAN REIZEN EN CULTUUR IN

CULTOURA

MAGAZINE VAN DE STICHTING VOOR ACADEMISCHE REIZEN

Cultoura biedt u elk kwartaal een schat aan informatie over culturele reizen van niveau. In Cultoura neemt de Stichting voor Academische Reizen u mee naar de meest exclusieve bestemmingen op het gebied van archeologie, historie, land- en volkenkunde, natuur, kunst en muziek.

Een abonnement op Cultoura is voor iedereen met belangstelling voor reizen en cultuur eigenlijk een 'must'. Per jaar worden meer dan tachtig binnen- en buitenlandse reizen, variërend van één dag museumbezoek in Amsterdam tot vier-weekse reizen naar China of Australië uitgebreid beschreven door deskundigen. Zo'n donatie - abonnement kost u slechts f. 18,- per jaar.

Bent u geïnteresseerd in minutieus voorbereide, wetenschappelijk begeleide culturele reizen buiten de platgetreden toeristische paden, vraag dan een proefnummer van Cultoura. Uiteraard gratis. Alle inlichtingen kunt u inwinnen bij de Stichting voor Academische Reizen (deelnemer in de Stichting Garantiefonds Reisgelden), Goudsesingel 235, 3031 EL Rotterdam. Telefoon: 010-41.11.787.

Of vul onderstaande bon in.

Ja, ik ben geïnteresseerd in Cultoura. Stuur per omgaande een gratis proefnummer aan:

De Hr./Mevr. _____

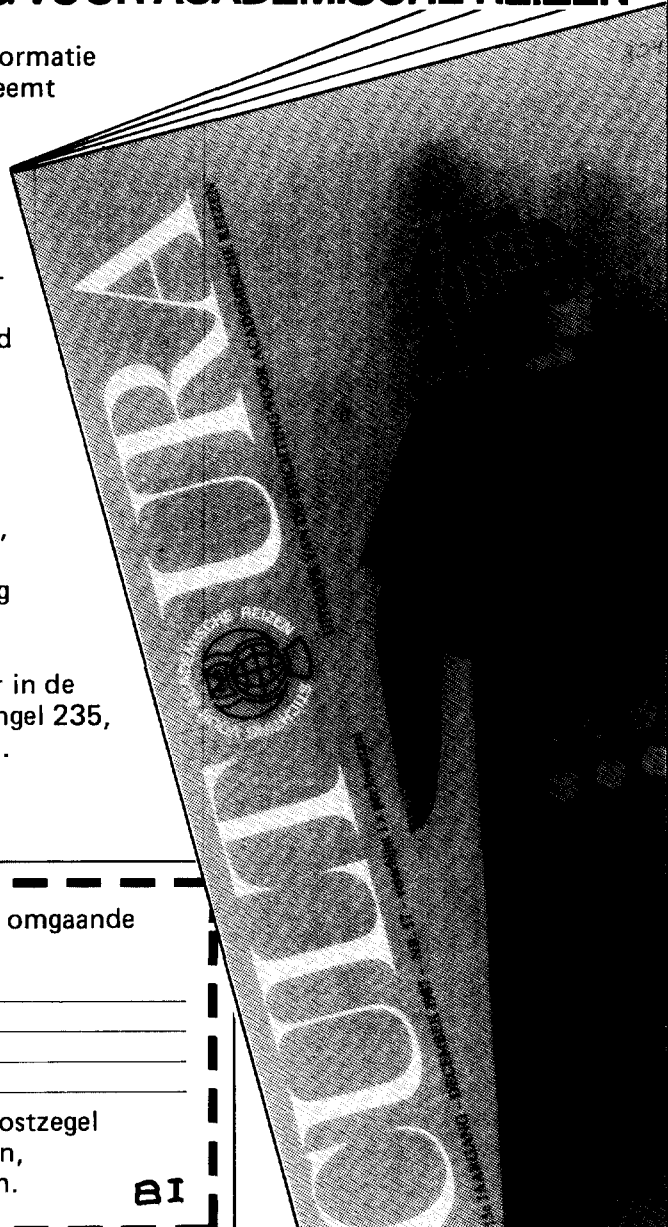
Adres. _____

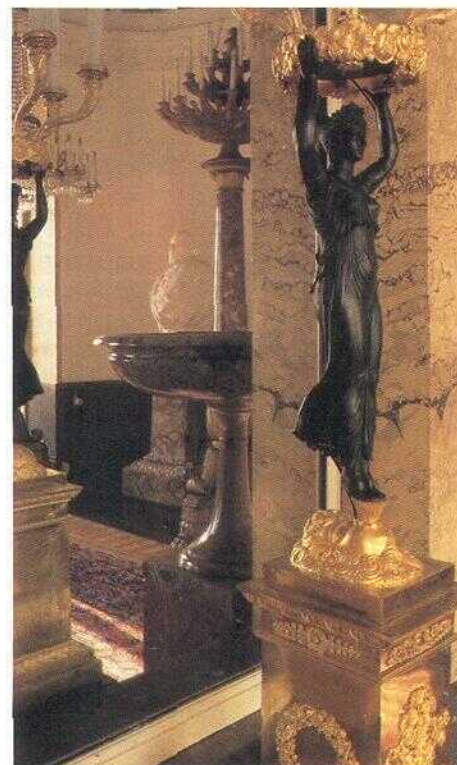
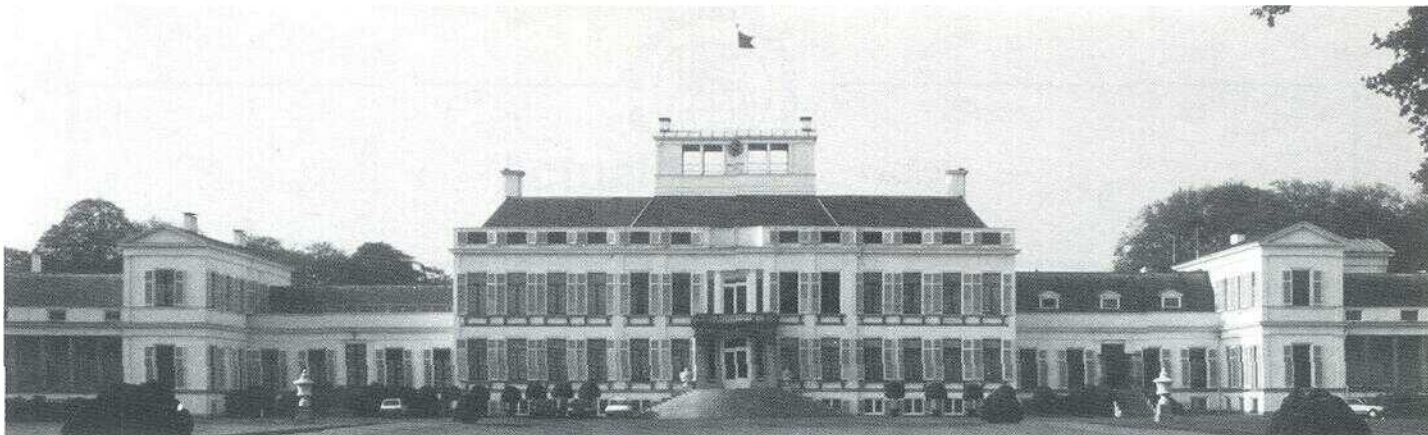
Postcode. _____

Woonplaats. _____

Bon uitknippen en in open enveloppe zonder postzegel zenden aan: Stichting voor Academische Reizen, Antwoordnummer 30552, 3030 WB Rotterdam.

BI





ISBN 906011.563.5

HET HUIJS TE SOESTDIJCK
Het Koninklijk Paleis Soestdijk
historisch gezien

door drs. H. M. J. Tromp

160 pagina's

rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit

formaat 28 x 22 cm

gebonden

prijs f 49,50

Het huis te Soestdijk is de derde titel in de serie over koninklijke paleizen in Nederland. Het behandelt de geschiedenis van het huis en zijn bewoners van 1674, toen de hofstede Soestdijk door de rijke Amsterdamse koopmansfamilie De Graeff werd verkocht aan Prins Willem III, tot en met de huidige situatie waarin het paleis het permanente verblijf is van Prinses Juliana en Prins Bernhard.

Mede aan de hand van reisverslagen en inventarissen krijgt de lezer een goede indruk hoe het in- en exterieur en de tuinen van het slot er in de 17de eeuw uitzagen. In de 18de eeuw werd het paleis veel gebruikt als zomerverblijf en vonden verschillende activiteiten ter modernisering van het stadhoudelijk onderkomen plaats. Het paleis werd opnieuw verbouwd toen het als nationaal geschenk was aangeboden aan Prins Willem II. Later voegde Prins Hendrik er aan aantal 'museumvertrekken' aan toe. Ook Koningin Emma en Koningin Wilhelmina drukten hun persoonlijk stempel op het paleiselijk interieur. De huidige situatie van Paleis Soestdijk wordt beschreven met behulp van informatie van Prinses Juliana.

De uitgave is rijk geïllustreerd en bevat een integrale Engelse vertaling.

DE WALBURG PERS

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij uitgeverij De Walburg Pers, postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522, postgiro 2069668.